

sosyalizm tarihinden belgeler

Bolşevizm ve Doğu

Birikim 61/38

Paul Dumont

Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi 1918-1921

Birinci Dünya Savaşı sonunda eski Rus İmparatorluğu toprakları üzerinde yaklaşık 60.000 Türk savaş esiri vardı. Bu esirlerin cernerne edildikleri kamplarda komünist propaganda 1915 yılından itibaren kendini göstermeye başladı ve propagandacı militanların faaliyeti kısa zamanda sonuç verdi. Ekim Devrimi'nin başladığı günlerde, tüm Rusya'ya dağılmış durumda olan bu Türk devrimcilerinden oluşmuş çok sayıda birim, vatandaşlarına devrimci görüşleri benimsetmek yolunda çalışmalarına başlamıştı. İşte birleşmek çabası içinde olan bu çekirdekler kısa bir süre içinde, Türkiye Komünist Partisi'ni oluşturacaklardı.

Bu örgüt Bolşevizmin Müslüman Doğu halkları arasında yayılmasında hiç de küçümsenemeyecek bir rol oynamıştır, ama onun, tarihi hakkında çok yetersiz bilgilere sahibiz. Sovyetlerin son yıllarda «Türk enternasyonalistleri» ile ilgili birçok araştırmaları bu konuyu az da olsa aydınlatmış olmakla birlikte henüz birçok soruya cevap verememektedir. Özellikle bu hareketin kadrolarını kesinlikle belirleyebilmek henüz mümkün olmamıştır. Bu isimsizler arasından tek bir kişi ortaya belirgin olarak çıkmaktadır: Mustafa Suphi. Yine de kendisi hakkında çelişkili görüşler mevcuttur. Resmî biyografilerde kendisinden inançlı bir komünist olarak söz edilirken, bazı kaynaklarda da iktidar hırsı yüzünden her çeşit pazarlık ve anlaşmalara yanaşabilecek bir politikacı olarak tanımlanmaktadır.

Bugün elimizde olan belgelere göre, Türkiye Komünist Partisinin kaynaklarının tarihi büyük çapta Mustafa Suphi'nin hayat hikâyesi ile karışmış durumdadır. Hareketin öteki militanları ise yalnızca Mustafa Suphi ile işbirliği yapmış kişiler izlenimini vermektedirler. Acaba rolleri gerçekten çok ufak mıydı? Açıkça belli olan tek şey, içlerinden hiçbirinin gerçekten bir yönetici ve önder olabileceğini sağlayacak özelliklere sahip olmadığıdır.³ Mustafa Suphi ise, orijinal bir düşünceye ve fazlaca siyasal yeteneğe sahip olmamakla birlikte, eşi az bulunur bir örgütçüydü. Eylemlerini izleyen Bolşevik yöneticilere de kendini bu özelliği sayesinde kabul ettirmişti.

Bu açıklamalardan sonra akla gelen ilk soru, Mustafa Suphi'nin kim olduğudur. Buna cevap verdikten sonradır ki, Yeni Dünya'nın ilk sayısının Moskova'da yayınlandığı 27 Nisan 1918 gününden Mustafa Suphi ve 15 kadar yoldaşının Trabzon açıklarında katledildikleri 28 Ocak 1921'i 29 Ocak'a bağlayan geceye kadar Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşunun çeşitli evrelerini belirlemeye çalışacağız.

I — EKİM DEVRİMİ ÖNCESİNDE MUSTAFA SUPHI

1883 yılında Giresun'da doğan Mustafa Suphi, Osmanlı devletinin yüksek bir memuru olan babasıyla birlikte gezginci bir çocukluk hayatı yaşadı. Biyografisini ilk yazarlardan birine bakılırsa, Kudüs ve Şam'dan sonra orta öğrenimini Erzurum'da tamamlayarak İstanbul Hukuk Mektebi'ne yazıldı.⁴

Jön-Türk devriminin hemen sonrasında, onu, birçok Osmanlı aydını gibi Paris'de Siyasal Bilimler Okuluna devam ederken görüyoruz. Öyle görünüyor ki bu dönemde İttihatçı çevrelere çok yakın bir kişi durumundadır. Bir yandan hükümetin gazetesi Tanin'in muhabirliğini yaparken öte yandan Türk Büyükelçiliği tarafından paraca desteklenmekte olan Osmanlı Talebe Birliği'ni yönetmektedir. Paris Emniyet Müdürlüğü'nün hazırladığı bir rapora göre, bu birliğin bazı üyeleri Fransız başkentinde yaşayan İttihat ve Terakki Komitesine muhalif kişileri gözetim altında tutmakla görevliydi-ler.⁵

1910 yılında Mustafa Suphi Türkiye'de tarım kredisi sisteminin örgütlenmesi ile ilgili bir tez savundu. Ekonomik ve Toplumsal Kurumlar Bürosu Bülteni'nde yayımlanan⁶ bu tez, Türk ekonomisi için tarımın önemini belirtiyor ve köylü kesimini bireysel çabalarının desteklenmesi gerektiğini vurguluyordu. Milliyetçilik kokan bu tez ayrıca Avrupa sermayesinin Türkiye'nin kırsal alanlarına girmesini de açığa çıkarıyordu. Mustafa Suphi'nin gözünde, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımı üstündeki yabancı işgale karşı çıkmak acil bir görevdi. Tarım kredilerinin görevi, köylü kesiminin tovarlanarak yabancılarla rekabete girebilecek işlet-

meler kurmasına imkân sağlamak olarak gösteriliyordu.

1910 yılının sonlarına doğru Türkiye'ye döndüğünde; Mustafa Suphi, İstanbul'un çeşitli yüksek okullarında hukuk, ekonomi ve sosyoloji dersleri vermekle görevlendirildi. Aynı zamanda makale yazarlığını da sürdürüyordu. Biyografisini yazanlardan bazılarının, Paris'te bulunduğu süre içinde Fransız sosyalistlerinden etkilendiğini ileri sürmelerine rağmen⁷ bu dönemde yayımladığı yazılarda hiçbir sosyalizm izine rastlanmaz. 1911 yılında çıkan İtalyan-Türk savaşı kendisinde şiddetli anti-sömürgeci duygular uyandırırca da, Büyük Devletlerin sömürgelerdeki sömürsü üstüne çıkardığı broşürde Enternasyonal'in görüşlerinden hiçbirine rastlanmaz⁸, buna karşılık broşür «burjuva» ideologlarından alıntılarla doludur. Gerçekte o yıllarda Mustafa Suphi karşımıza ulusal sorunla ilgilenen bir aydın olarak çıkmaktadır sadece. Celestin Bouglé'nin Qu'est-ce que la sociologie? (Sosyoloji Nedir?) isimli eserinin Türk çevirisine yazdığı önsözde milliyetler sorununun bilimsel bir şekilde incelenmesinden yana olduğunu belirtir İmparatorlukta çeşitli azınlıklara belli ölçüde kültürel özerklik tanınmasını savunur.⁹

1911 Ekim'inde Mustafa Suphi İttihat ve Terakki Komitesinin Selânik'de toplanan 3. Kongresine katılır. Bilindiği kadarıyla, bu kongrede iktisat bakanı olabilmek için entrika çevirmiştir.¹⁰ Eski koruyucularına karşı tavır alması belki de bu amacına erişmemesi ile başlar. İttihatçılarla arasında ortaya çıkan anlaşmazlığın gerçek nedenleri üstüne, elimizde yeterli bilgi olmamakla birlikte, karşılıklı çok sert suçlamaların getirildiği söylenebilir, çünkü Mustafa Suphi'yi kısa bir süre sonra siyasal çalışmalarını İttihat ve Terakki'nin dışında sürdürürken görürüz.

Bu ayrılık kesin olarak 1912 yılının Ağustosunda ortaya çıkar. Gerçekten de bu tarihten sonra Mustafa Suphi, eski mebuslardan Ferit Tek tarafından kurulan ve Tatar asıllı ünlü bir ideolog olan Yusuf Akçura'nın da üyesi olduğu Millî Meşrûtiyet Fırkası'na katılır.¹¹ Bu partinin amacı, Pantürkist çevreler tarafından hazırlanan öğretileri siyasal, ekonomik ve toplumsal alanda kullanarak İttihat ve Terakki'nin «milliyetçi kanadına» egemen olmak ve bu milliyetçiliğe sahip çıkmaktır. Mustafa Suphi bu partinin yayın organı İfham'ın yayına hazırlanmasına katkıda bulunuyordu özellikle.¹²

İttihat ve Terakki Komitesinin ki ile karşılaştığında Millî Meşrûtiyet Fırkası siyasal güç olarak elbette azınlıkta kalıyordu. Ama İttihatçı liderlerin bu kadarcık bile olsa muhalefete tahammülleri yoktu. 11 Haziran 1913'de Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayı, onlara rejime muhalif herkesi ortadan kaldırmaları için fırsat verdi. İçlerinde bazı sosyalist militanların da bulunduğu ikiyüzden fazla muhalif sürgüne gönderildi. Ama bu baskı Pantürkist çevrelere de yöneldi ve Mustafa Suphi de kendini sürgünden kurtaramadı. Birlikte sürgüne gönderildiği bir kişiye inanılacak olursa, intikam almak için Jöntürklerin

uluslararası anlayıştaki masonluklarının yerini alabilecek bir ulusal ve İslâmî masonluk örgütünü kurmayı tasarlamıştı.¹³ Belki de bu tasarısını gerçekleştirebilmek için 1914 yılının başlarına doğru gözaltında tutulduğu Sinop'dan kaçtı.¹⁴

Bu kaçıştan sonra Rusya'ya sığınmakla hiç de akıllıca davranmamıştır. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Çarlık yetkilileri onu Osmanlı vatanı çok sayıda sivilde birlikte Kaluga, daha sonra Almanlar Polonya içinde ilerlemeye başladıklarında ve geri çekilmek gerektiğindeyse Ural'sk esir kamplarına gönderirler.¹⁵

1914 yılının «burjuva» aydını nasıl oluyor da bundan 4 yıl sonra Rusya'daki Türk komünist örgütlerinin başına geçebiliyor? Türkiye Komünist Partisi'nin 1920 Eylül ayında Bâkû'da toplanan 1. Kongresine verdiği bir raporda Mustafa Suphi, daha 1915 yıllarında Bolşevik propagandacıların fikirlerinden etkilendiğini ve kısa bir süre içinde kendisinin devrimci fikirlerin yayılmasına katıldığını belirtir.¹⁶ Bu ani değişiklik şüphesiz çok şaşırtıcıdır. Mustafa Suphi'nin özellikle Bolşeviklerin anti-emperyalist sloganlarından etkilendiği öne sürülebilir. Ama kendisine karşı olan kimilerinin ileri sürdüğü gibi komünizme yalnızca oportünizm ile yönelmiş olması da mümkündür.¹⁷ Acaba komünizm görüntüsü altında gerçekte bir gün Jöntürkleri devirecek olan şu «ulusal masonluk»u Çar rejiminin esir kamplarında kurmaya çalışmıyor muydu? Bu akla yakın bir hipotezdir.

Mustafa Suphi'nin anlattıklarına inanılacak olursa, esir kampındaki yılları neredeyse tümüyle Bolşevik propaganda broşürlerinin çevrilmesiyle geçmiştir. Buna paralel olarak, Türk işçi ve köylülerini kitle halinde katletmekle suçladığı İttihat ve Terakki yöneticilerine karşı da yoğun bir propaganda kampanyası sürdürdüğü anlaşılıyor. 1917 Şubatı'ndan itibaren açıkça sürdürdüğü bu faaliyetler, yavaş yavaş gerçek bir devrimci olarak ün kazanmasını sağlar ve Ekim olayları onun bu sefer taraflar arasında yerinde bir seçim yaptığını ortaya koyar. Brest-Litovsk görüşmeleri sırasında Bolşevikler tarafından başka Osmanlı esirleriyle birlikte serbest bırakılarak inançlı bir militan etiketiyle, 1918 Mart'ının başında Moskova'ya gelecek Merkezî İslâm Komiserliğine hizmette bulunmayı önerir.

II — MUSTAFA SUPHI MERKEZİ İSLÂM KOMİSERLİĞİNDE

1 Şubat 1918'de kurulan Rusya'nın iç bölgesi için Merkezî İslâm Komiserliğinin başlıca görevi Müslüman toplumları siyasal yaşama kavuşturmak ve Bolşevikler tarafından temelleri atılan devrimci faaliyetlere katılmalarını sağlamaktır. Milliyetler Halk Komiserliği'ne bağlı olan bu örgütün her biri belirli bir göreve sahip 13 bölümü (çalışma, endüstri eğitimi vb.) vardı. Kuruluşundan birkaç ay sonra Rusya'nın 26 şehrinde şubelere sahip olmuştu.¹⁸

Başlıca yöneticileri Molla-Nur Vahitov ve Sultan Galiev Bolşevik partisi üyesi, içten Marksistlerdi.¹⁹

Birikim 61/39

Ama İslâm dinine bağlı kalmışlardı ve Rusya'da sosyalizmin kurulmasının Müslüman halkların ulusal kurtuluşunu sağlayacağını umuyorlardı. Her ikisi de Tataristan doğumlu olduklarından, özellikle orta Volga üzerinde ulusal bir Tatar-Başkurt devletinin kurulmasını arzuluyorlardı. Sultan Galiev'e göre bu devlet «sosyalist devrimin doğuya yayılmasında büyük bir rol oynayacaktı».²⁰ Merkezî İslâm Komiserliği bunların elinde kısa süre içinde Müslüman halkların yönetim ve toprak özerkliği mücadelesinin kilit taşı haline aldı. 1918 ilkbaharından itibaren müslüman toplulukları yönetmekle görevli bir yerel komiserlikler ağı oluşturmuşlardı. Buna paralel olarak Rus Bolşevik Partisi'nden bağımsız bir müslüman komünistler örgütü de kurmaya çalışmışlardı.²¹ Yine aynı tarihlerde, Milliyetler Halk Komiserliğinden, yerel Rus örgütlerinin muhalefetine rağmen, ulusal Müslüman bir cumhuriyetin kurulacağını kesinlikle vaadeden «Rus Sovyet Sosyalist Federasyonu'na bağlı Tatar-Başkurt Cumhuriyeti» ile ilgili bir de karar çıkartmışlardı.²²

Bu durumda Mustafa Suphi'nin Molla-Nur Vahitov ve Sultan Galiev'in «milliyetçi» ve islâmci duygularını tümüyle paylaştığını düşünebiliriz. 1918 yılındaki faaliyetleri Merkezî İslâm Komiserliği tarafından belirlenen çizgiye kesinlikle uygundur. Tatar-Başkurt cumhuriyetinin kuruluşunu destekler, özerk Müslüman örgütlerin oluşturulması çalışmalarına katılır, Tataristan'ın ve Rusya'nın öteki müslüman bölgelerinin kültürel gelişmelerine aktif bir şekilde yardımcı olur. Görünüşe göre, 1918'in bolşevik militanı kendisiyle 1914 öncesinin Pantürkist militanı arasında hiçbir çelişki duymamaktadır. Gerçekten de her iki durumda amaç hiçbir şekilde değişmemiştir. Yabancı baskıcılardan ve onların yerli işbirlikçilerinden kaçmak.

Merkezî İslâm Komiserliğine Şerif Manatov²³ tarafından alınan Mustafa Suphi öncelikle Osmanlı savaş esirlerine, sonra da Türkiyeli emekçi kitlelere yönelik bir dergi çıkartmakla derhal görevlendirildi. Yeni Dünya'nın ilk sayısı 27 Nisan 1918'de yayımlandı. Tatarca ile karışık Osmanlı Türkçesi olarak hazırlanmıştı, başlangıçta Merkezî İslâm Komiserliğinin yayın organı olarak çıkarken birkaç sayı sonra kendini Türk komünistlerinin yayın organı olarak tanıtmaya başladı.²⁴ Sovyet hükümeti ve Merkezî İslâm Komiserliği tarafından yayınlanan resmi belgeler bu gazetede büyük yer tutmakla birlikte Mustafa Suphi ve arkadaşları²⁵ güncel haber ve propaganda yazıları da yazmaktaydılar. Okuyucu mektupları ve devrimci şiirler ise bu kuru üslûba daha renkli ve dokunaklı bir hava veriyordu.

Yeni Dünya'nın ilk sayısından itibaren Mustafa Suphi'nin İttihatçılara olan eski düşmanlığını buluruz. Güçsüzlük ve ahlâksızlıkla nitelendirilen İttihat ve Terakki komitesinin yöneticileri aynı zamanda Türkiye'yi «Alman Sanayiinin çelik yumruğuna» bile teslim etmekle suçlanıyorlardı.²⁶ Türk ordularının Kafkasya yönünde büyük bir saldırıya geçtikleri bir sırada yayımlanan bu eleştiri-

lerin amacı şüphesiz İttihatçı önderlerin Rusya'daki Müslüman halklar üzerinde sahip oldukları prestiji sarsmaktır. Gazetenin her yeni sayısında daha da etkili olan bu propagandaya karşı Osmanlı hükümetinin Moskova Büyükelçisi Galip Kemalî bey, Brest-Litovsk anlaşmasını imzalayan Devletlerin askerî ve siyasal kurumlarına karşı Bolşevik propagandacıların her türlü ajitasyonunu yasaklayan anlaşmanın 2. maddesinin uygulanmasını istedi. Ama kendisine Rusya'da basının özgür olduğu ve Sovyet yetkililerinin «Müslüman sosyalistlerin görüşlerini değiştirmek» durumunda olmadıkları bildirildi.²⁷

Özellikle «İstanbul paşa ve beylerine» saldırmak söz konusu olduğunda Mustafa Suphi'nin zehir saçan bir kalemi vardı. Ama öğretiye ilişkin tartışmalarda hiç de yetenekli değildi. Çoklukla kapitalizm ve emperyalizmin kötülüklerinin açıklandığı Yeni Dünya'daki makalelerinde Merkezî İslâm Komiserliğinin görüşlerini yüzeysel bir şekilde belirtmekle yetinirdi.

Bu kaba üslûbun tek yararlı yönü varsa, o da büyük çoğunluğu okuma yazma bilmeyen Türk savaş esirlerinden oluşan okuyucu kitesine uyarlanmış olmasıydı. Bununla birlikte, Mustafa Suphi'nin çalışmalarını takdir eden üstleri onu dış propaganda şubesinin başına getirmekte gecikmediler. Molla-Nur Vahitov'un girişimiyle 1918 ilkbaharında kurulan bu şube Müslüman ajitatorlerin eğitimi ve Türkçe, Arapça ve Farsça olarak broşür, bildiri ve çağruların yayınlanmasıyla görevliydi. Birkaç ay içinde Mustafa Suphi önemli işler başardı. Bunların arasında çok sayıda önemli metin, özellikle Komünist Partisi Manifestosu'nun çevrilip onbinlerce nüsha olarak basılması ve yayınlanması da vardı.²⁸ 1918 Ağustos ya da Eylül ayında, o dönemde tirajı 10 000'e erişen Yeni Dünya'nın basım masrafları hariç olmak üzere, Mustafa Suphi'nin Merkezî İslâm Komiserliğine sunulan masraf faturası 225 000 rubleyi buluyordu.²⁹

Bu yayıncılık faaliyetine paralel olarak Mustafa Suphi Türk komünist hareketini örgütlemeye başlamakta da gecikmeyecekti. İlk yapılması gereken, şey Rusya'nın çeşitli bölgelerine dağılmış durumda olan militanları biraraya toplamak ve onlara Merkezî İslâm Komiserliğinin önderliğini kabul ettirmektir. 1918 Haziran ayının ikinci yarısında Kazan'da durum somutlaşmaya başladı.

17-23 Haziran günlerinde Merkezî İslâm Komiserliği yöneticileri Tataristan'ın bu kültürel başkentinde Birinci Müslüman Komünistler konferansını toplamışlardı. Bu konferansın başlıca amacı ise, Rus Bolşevik Partisi'nden bağımsız olarak müslüman komünist bir örgütün kurulmasını sağlamaktı. Kongreye gelen Mustafa Suphi bundan, Tatar yöneticilerin de onayıyla, bölgede bulunan on kadar eski savaş esirini toplayarak yararlandı. Türk komünistlerinin gayet ateşli bir havada geçen bu ilk toplantısında, bir Türkiye köylü ve işçi partisinin temellerini atmaya yönelik bir «Kongre»nin Moskova'da toplanması kararlaştırıldı. 25 Haziranda yapılan son oturumda Asim, Nihat, Şev-

ket ve İbrahim adlarındaki 4 ajitator esir kamplarını dolaşmak ve tercihan okuma yazması olan kişiler arasından delegeleri belirlemekle görevlendirildiler.³⁰

Böylece, 1918 Haziranının sonundan itibaren Mustafa Suphi belirli sayıda militanı kendi çevresinde harekete geçirmeyi başarmış oldu. Ajitatorlerinin kamplardaki çalışmaları bütününde beklenen sonucu vermemekle birlikte, Moskova'da kongre toplanması kararından dönülmedi. Tüm devrimci eğilimlere (sosyalistler, sol Sosyalist-Devrimciler, Bolşevikler, vb.) açık olan ve bu nedenle Birinci Türk Sosyalist ve Komünistleri Konferansı olarak isimlendirilen bu konferans³¹ Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelen 20 delegenin katılımıyla 22 Temmuz 1918'de açıldı.³² Mustafa Suphi aynı zamanda Merkezî İslâm Komiserliği'nin Rus Bolşevik Partisi'nin, Alman, Macar ve Romen partilerinin temsilcilerinin de kongreye katılmalarını sağlamıştı.

Doğmakta olan Türk komünizminin bu ilk resmi gösterisi tam bir başarıya erişemedi. Konferans daha açılmadan önce, Mustafa Suphi kendi grubu içinde belirli bir muhalefelle karşılaşmıştı. 17 Temmuz'da yapılan bir çalışma oturumunda Yeni Dünya'nın redaktörlerinden olan Hüseyin Hüsnü bir Müslüman Kızıl ordusu oluşturulmasını desteklediği için Mustafa Suphi'yi şiddetle eleştirmişti. Konferans süresine eleştiriler çoğaldı. İçlerinde Osmanlı büyükelçiliğine bağlı bir provokatörün de bulunduğu bazı delegeler onu oportünistlikle, bazıları da öğretinin kesinliğini eylemin gerekleri uğruna feda etmekle suçladılar. Herkes kendi devrimci çalışma anlayışını empoze etmek istiyordu. Bu koşullarda somut tercihlere varmak çok güçtü. Kurulacak partinin programı üzerine tartışma gündemin ana maddelerinden birini oluşturuyordu. Delegeler, kendi platformlarının oluşturulmasını daha sonra yapılacak bir toplantıya erteleyerek, sadece Rus Bolşevik Partisi'nin programını ilkece benimsediklerini bildirmekle yetinmek zorunda kaldılar. 1918 Kasımı için öngörülen bu toplantı gerçekleştirilmeyecekti ve partinin programı ancak 1920 yılının Eylül ayında Bâkû'da toplanan kongre sırasında belirlenebildi. Bununla birlikte, kâğıt üstünde de olsa bir Türk Sosyalist ve Komünistleri Partisi kurmayı ve Mustafa Suphi'nin başkanlığında 5 üyeden oluşan bir merkez komitesi oluşturmayı başardılar. Bu komite kendisine bağlı olarak kurulan bir propaganda ve ajitasyon komitesi ile birlikte Rusya'da dağınık olarak bulunan çeşitli grupların eylemlerini koordine etmek ve yeni bir konferans toplamakla görevlendirildi.³³

Toplantıda tartışılan hassas konular arasında «sovyet iktidarını savunmak ve dünya devrimini desteklemek» amacıyla silahlı Türk müfrezelerinin oluşturulması sorunu da vardı. Mustafa Suphi bu fikre çok taraftardı, çünkü, Sultan Galiev gibi o da, ordunun, devrimin temel gücü olduğunu savunuyordu. Merkezî İslâm Komiserliği ise 1918 Nisanında bir Tatar-Başkurt taburu oluşturmuştu. Ha-

ziran ayında Tatarlar, Başkurtlar, Türkmenler ve Özbeklerden oluşan ikinci bir tabur kuruldu. Mustafa Suphi'ye göre, şimdi Türklerden gönüllü toplanarak onları da varolan müslüman taburlara katmak gerekliydi. Gerçekte Türk savaş esirlerinden oluşan gruplar daha şimdiden Tataristan'da ilerleyen Çekoslovak lejyonerlerine karşı Kızılordu safalarında çarpışıyorlardı.³⁴ Bu gruplar 1918 Haziran ve Temmuz aylarında Samara, Orenburg ve Ufa savunmalarına da katılmışlardı. Moskova konferansına katılan delegeler yalnızca bu oldu-bittiyi onaylamakla yetinebilecekleri halde içlerinden bir kısmı Mustafa Suphi'nin zararlı ve tehlikeli» aktivizminden söz etmekten çekinmediler. Ama sonuç olarak, yine onun dediği oldu ve konferans Türk sosyalist müfrezeleri kurulmasından yana olduğunu açıkladı.

İhsan Sadulî³⁵ tarafından yönetilen bu müfrezelerin ilki, beyaz kuvvetlere karşı Kazan'ı savunan Tatar-Başkurt taburuyla birleştirildi. Daha sonra Kırım, Türkistan ve Azerbaycan'da da benzer müfrezeler kuruldu. Böylece Mustafa Suphi, 1919 Mart'ında toplanan Komünist Enternasyonal 1. Kongresinde, şüphesiz biraz da abartarak «hâlen binlerce Türk'ün Sovyet iktidarını savunmak için Kızıl-orduyla omuz omuza savaştığını» açıklayabildi.³⁶

Bu askeri müfrezelerin yanı sıra Türk Sosyalist ve Komünistleri Partisi'nin yerel «şubeleri»nin de kurulmakta olduğunu görüyoruz.³⁷ Bilindiği kadarıyla, bunların en önemlisi 25 Eylül 1918 tarihinde bizzat Mustafa Suphi tarafından Kazan'da kurulan oldu.³⁸ Kazan grubu Türk savaş esirlerine yardım için bir komite kurmuş olan ve Türk silahlı müfrezelerinin çalışmalarını da yönlendiren özellikle aktif 40 kadar militandan oluşmuştu. Öyle görünüyor ki bu şube propaganda ve ajitasyonda da uzmanlaşmıştı. Böylece, 1918 Aralık ayında İhsan Sadulî, Rusya'daki en önemli esir kamplarının bulunduğu Volga üzerindeki Saratov'a gönderildi sözcüğü. Başka ajitatorler de Kafkasya'da görevlendirildiler. 1919 Nisanında ise bu şube dağıtılarak, üyelerinden 35'i Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu emrine alındılar.³⁹

Kazan Şubesinin kurulduğu devirde Mustafa Suphi aynı zamanda Müslüman Bilimsel Merkez Koleji'ni yeniden örgütleme çalışmaları ile de ilgileniyordu. Bu kolej, 1918 Mayıs'ında müslüman öğretmenlerin topladığı Pan-Rus kongresi tarafından kurulmuş ve faaliyetleri Tataristan'da çıkan iç savaş sonucunda durmuştu. Mustafa Suphi'nin eski bir öğretmen olmak niteliğinden dolayı başkanlığını üstlendiği bu kuruluşun başlıca amacı Müslümanların yaşadığı bölgelerde genel eğitim düzeyini yükseltmekti. Eylül ortasından itibaren, içlerinde parti üyesi olmayan bazı Tatar aydınlarının da bulunduğu kolej üyeleri çalışmalarına yeniden başlamışlardı. Kısa bir süre içinde çeşitli projeler hazırlandı: Özellikle Kazan'da bir Müslüman Üniversitesi ile Doğu mizesi ve Merkezî bir Müslüman Kitaplığı kurulması tasarlandı. Ancak Merkezî İslâm Komiserliği yöneticilerinin eğitim sorunlarına verdikleri büyük öneme rağmen, bu

projeler hemen gerçekleştirilemedi. Yalnızca Tatar imlâsının yeniden düzenlenmesi alanında gerçekten elle tutulur sonuçlar elde edilebildi.⁴⁰

Bilimsel Kolejdeki sorumlulukları ve Tataristan' da enterne edilmiş savaş esirleri üzerinde «partisi» nin etkisini sağlamlaştırmak istemesi nedeniyle, Mustafa Suphi 1918 sonunu Kazan'da geçirdi.⁴¹ 1918 Kasımının başında Moskova'da toplanan 1. Müslüman Komünistler Kongresi'ne de Türk Sosyalist-Komünist Örgütü'nün Kazan Şubesi delegesi olarak katıldı. Stalin'in kişiliğinin egemen olduğu bu kongre, Merkezî İslâm Komiserliği'nin Tatar yöneticileri için tam bir yenilgi oldu.⁴² Delegelerin üzerinde tartıştıkları başlıca sorun Müslüman komünistler ile Rus bolşevik partisi arasındaki ilişkilerin düzenlenmesiydi. Stalin «Ulusal Komünistlerin özerklik istemlerini reddettirdi ve Müslüman Örgütlerin Rus bolşevik partisine bağlanmalarını zorunlu kıldı öte yandan, yine Stalin'in girişimi üzerine Kongre, Müslüman Örgütler Merkez Bürosu'na Merkezî İslâm Komiserliğini yeniden düzenlemesi için çağrıda bulundu. Bu, Molla-Nur Vahitov ve Sultan Galiev tarafından oluşturulan tüm askerî ve sivil aygıtın kısa vadede dağıtılması anlamına geliyordu.⁴³

Bu kongrenin Mustafa Suphi'nin çalışmaları üstündeki etkilerine ilişkin fazla bir şey bilmiyoruz. Bazı delegelerce anarşistlikle suçlanan⁴⁴ Türk komünistlerinin önderinin bir an için gözden düşmüş olması mümkündür. Ama bu konuda biyografileri bize herhangi bir bilgi veremiyorlar.

Bir süre için ortadan çekilmeyi kabul etmiş olsa bile, (Merkezî İslâm Komiserliğinin yeniden örgütlenmesi sırasında ilk tasfiye edilen bölümlerden biri de kendisinin yönettiği dış propaganda şubesi idi) öyle görülüyor ki, kendini yeniden kabul ettirmekte güçlü çabamıştır. 1919'un başlarından itibaren, hem de Stalin'in açık desteğiyle, yine devrimci mücadelenin ileri mevkiilerinde yerini alacaktır.

III — TÜRKİYE'YE GİREBİLMEK İÇİN İLK GİRİŞİMLER

1919 Mart ayında yapılan Komünist Enternasyonal 1. Kongresine Mustafa Suphi Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu'nun Türkiye bölümü temsilcisi olarak katıldı. Danışman olarak oy hakkına sahip olmasına rağmen, öyle görünüyordu ki, tartışmalara aktif olarak katılmamıştır. Zaten, kongreye katılanların konuşma süreleri ikinci günden itibaren, sıkı bir şekilde sınırlandırılmıştı. Kongre tutanaklarında yer alan tebliği açıkça hiçbir öneme sahip değildir.⁴⁵ Ama arada şu cümle dikkati çekmektedir: «Şurası gayet açıktır ki, Fransız-İngiliz kapitalizminin başı Avrupa'daysa, karnı da verimli Asya alanlarındadır.» Mustafa Suphi bu sözleriyle dünya devriminin kaderinin, kelimenin geniş anlamıyla «sömürgelerde» belirleneceğini vurgulamak istiyordu. Kendisinden önce «Doğuyu Unutmayalım» adlı bir makalesinde⁴⁶ Stalin de aynı konuyu biraz daha inceliklere inen bir biçimde işlemişti.

Kongrenin hemen sonrasında, öğretiyeye ilişkin

tartışmalardan çok propaganda-ajitasyonda yetenekli olduğu belli olan Türk komünistlerinin önderi yeni bir eylem alanına yöneldi. Nisan ayının başında, Ukrayna'dan gelerek Kırım'a giren Sovyet birlikleri 1918 Kasımından beri iktidarda bulunan K.D. hükümetini devirmişlerdi. Şimdi yapılması gereken iş, yeni rejimi güçlendirmek için burada Bolşevik propagandayı örgütlemektir. Bu son derece hassas bir görevdi, çünkü 1918'in Ocak-Nisan ayları arasındaki Kırım'ın ilk işgali sırasında Bolşevikler pek çok beceriksiz davranışta bulunmuşlardı.⁴⁷

1919 yılının başlarından itibaren Türk ajitatörlerinin yarımadaya sızmayı başarmış olmaları mümkündür.⁴⁸ Ama Nisan ayından sonra Mustafa Suphi taraftarlarını tam bir seferberlik içinde görürüz. Kazan'daki militanların hemen hemen tümü Kırım'a gönderilir.⁴⁹ Yeni Dünya'nın çıkarılmasında kullanılan araç ve gereçler Moskova'dan nakledilir ve Türk komünist örgütü'nün merkez komitesi Kırım ulusal hareketinin merkezi olan Simferopol'e yerleşir.

Yeni Dünya'nın 14. sayısı, 20 Nisan 1919'da bu şehirde yayımlanır. Türk komünistlerinin yayın organı Kırım'da Haziran ayının ortalarına kadar, önceleri düzensiz olarak, 13 Mayıs'tan itibaren de günlük gazete olarak yayımlanır. Bu dönemde Mustafa Suphi Sovyet yöneticileri tarafından verilen ulusallık yönündeki talimatlara uymaya çalışacak ve yazdığı başyazılarda Kırımlı ilericilere karşı uzlaşmacı bir tavır benimseyecektir. Ama buna paralel olarak da bu dönem içinde Yeni Dünya'da çok sayıda devrimci yazıların yayını da sürer. Bu dönemde çevirisi yayımlanan, en ilginç belgeler arasında Komünist Enternasyonal'in 1. Kongresi ile ilgili iki metin, Troçki tarafından kaleme alınan ünlü «Manifesto» ile Buharin'in yazdığı «Platform» özellikle belirtilmeye değer.⁵⁰

Bu yayınlar yalnızca yerli halka yönelik değildi. Artık Türk kıyılarının çok yakınındaki Kırım'da yerleştiği için, Mustafa Suphi kendi deyimiyle «Aydın gençliği ve belki de Anadolu'nun işçi ve köylülerini» etkileyebilecek durumdaydı.⁵¹ Karadeniz kıyıların tümünde süregelen karışıklıklar nedeniyle deniz trafiği önemli ölçüde aksamış olmasına rağmen, Kırım'la Türk limanları arasında ilişkiler sürmekteydi. Yeni Dünya ve komünist broşürleri Türkiye'ye sokabilmek için Mustafa Suphi yalnızca Yalta ya da başka limanlara uğrayan İstanbullu denizcilerden değil, aynı zamanda Türkiye'nin Karadeniz kıyılarına silah ve çeşitli eşya sağlayan sayısız kaçakçılardan da yararlanma imkânına sahipti. Böylece, 1919 Mayıs'ında Samsun ve Trabzon gibi bazı Anadolu limanlarının Kırım kaynaklı yıkıcı yayınların dağıtım merkezleri oldukları düşünülebilir.⁵² Bu dönemde Sovyetler Cumhuriyeti her zamankinden fazla genel bir müttefik saldırısı tehdidi altındaydı, çünkü Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra (30 Ekim 1918) bunlar Boğazlara ve Anadolu'nun büyük bir kesimine egemen olmayı başarmışlardı. Mustafa Suphi'ye verilen görev denetim altında tuttukları bölgelerde ajitasyon merkezlerinin sayısını artırarak düşman

güçlerini sürekli hırpalamaktı. Şunu belirtmek gerekir, emperyalistlerin baskısı can çekişen Osmanlı İmparatorluğu üzerinde günden güne yoğunlaşırken Bolşevikler tarafından öne sürülen bu alternatifin Türkiye'deki eylemci kesimlerin ilgisini çekmesi son derece doğaldı.

Anladığımız kadarıyla Mustafa Suphi Kırım Obkom'unun⁵³ İslâm Şubesi Başkanı ünvanı ile Simferopol'e gönderilmişti.⁵⁴ Burada yaptığı ajitasyon çalışması çok etkili olarak nitelendirilemezse de, hiç olmazsa umut vericiydi. Birkaç hafta içinde, kıyı şeridinde yerleşmiş olan Türk toplulukları arasında birçok küçük «sovyet» örgütleyerek, aralarında Kırım Millî Fırkası'nın sol kanadından kişilerin de bulunduğu 400 kadar Tatar'ı bolşevizme kazandırdı. Kısa süre içinde yarımadanın 17 yerleşim bölgesinden delegelerin katıldığı bir kongre düzenlendi. Aynı zamanda, sovyet yetkilileri Kırım'da komünizmin konumlarını pekiştirmek amacıyla bir parti okulu kurarak, ilk elde, 27 ajitatör yetiştirdiler.⁵⁵

Ama, Kırım'daki Bolşevik etkisi uzun sürmedi. Haziran ayının başlarında müttefik donanmalar tarafından desteklenen General Denikin'in ordusu saldırıya geçmişti. 24 Haziran'da tüm Kırım işgal edilmişti. Bu tarihte Türk militanlarının büyük kısmı zaten yarımadayı terketmişlerdi. Bazılarının Karadeniz kıyısındaki Türk limanlarına erişmeyi başardıkları anlaşılıyor. Bazıları ise, Nisan ayının başından beri Bolşeviklerin elinde bulunan Odesa'ya çekilmişlerdi.⁵⁶

Mustafa Suphi genel merkezini Komintern'in yerel şubesinin himayesi altında bir süre için bu şehirde yeniden oluşturdu. Birkez daha yer değiştirmek zorunda kalan Yeni Dünya'nın matbaası da kurularak çalışmaya başladı. Yeni bir bildiri ve manifesto stoku oluşturuldu. Bu propaganda malzemesi bu sefer özellikle Türkiye'ye yönelikti. Mustafa Suphi'nin bir raporuna bakılırsa, İstanbul veya Anadolu'ya gitmek üzere 1919 yazı başlarında Odesa'dan ayrılan çok sayıda ajitatörün arasında Türk Komünist Örgütü'nün merkez komitesinin önemli iki üyesi de bulunuyordu.⁵⁷

Bununla birlikte Mustafa Suphi Rusya'da kalmayı yeğledi. Türkiye'ye dönmüş olsaydı müttefiklerin güvenlik servisi tarafından tutuklanmakta gecikmeyecekti. Odesa da tehlikeye düşüncüce, Kırım'da bulunduğu sırada kurduğu gönüllü müfrezesinin başına geçerek, Beyaz kuvvetlerin arasında kendine kuzeye doğru yol açmaya çalışan 12. Sovyet ordusuna katıldı.

Kırım seferi Bolşevikler açısından yenilgiyle sonuçlanmıştı. Ama, Mustafa Suphi için olumlu bir bilanço ortaya çıkıyordu. Türkiye Komünist Partisi kuruluşundan beri ilk kez Türkiye ile gerçek bir ilişki kurmayı başarmıştı. Çok sayıda savaş esiri gizlice memleketlerine geri gönderilmiş, parti temsilcileri İstanbul'a yollanmış, gazete, bildiri ve broşürler Anadolu'da dağıtılmıştı.

1919 Eylülünde Moskova'ya dönen Mustafa Suphi fazlasıyla hak kazandığı bir dinlenme imkânına bir süre için kavuştu. Ama kısa bir süre sonra

kendisine yeni bir görev verildi: Türkistan'a giderek Hazar denizi ve Kafkasya aracılığıyla, Mustafa Kemal'in önderliğinde Anadolu'da örgütlenmeye başlayan ulusal direniş hareketiyle ilişki kuracaktı. 13 Eylül'de yayınlanan bir radyo mesajıyla Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin Türkiye'li işçi ve köylülere «kardeşçe el uzatmıştı»⁵⁸ Şimdi bu hareketi somutlaştırmak ve ulusal kuvvetlerin yanında müdahale etmeye hazır bulunmak gerekiyordu.

Anadolu yolu neden Türkistan'dan geçiyordu? Kuşkusuz Ukrayna'nın elden çıkmasından sonra sonra Sovyet yöneticileri, stratejik konumu nedeniyle, Türkistan'a emperyalist güçlere karşı mücadelede bir kavşak noktası gözüyle bakıyorlardı.⁵⁹ 21 Eylül 1919'da Jizn 'nacional' nosterj'de yayınlanan bir makalede Türkistan, sınırları içinde yalnızca büyük bir propaganda merkezini değil, aynı zamanda doğu halklarının ayaklanmalarına yardımcı olmakla görevli gönüllü Müslüman taburlarını da barındırmaya çağırıyordu.

Mustafa Suphi büyük bir ihtimalle 1920 yılının başlarına doğru Taşkente geldi. Derhal Türkiye'ye doğru yola çıkmayı tasarlamıştı ama yerel yetkililerin isteği üzerine yolculuğunu ertelemek zorunda kaldı. Gerçekten de, bulunduğu yerde, siyasal durum oldukça karışık ve Türk komünistlerinin önderinin yardımı büyük önem taşıyabildi.

Neydi sözkonusu karışıklık? Yaklaşık iki yıldan beri Taşkent Sovyet rejiminin⁶⁰ iç savaş yüzünden Rusya'nın öteki bölgeleri ile olan ilişkisi tümüyle kesilmişti. Bu süre içinde, Rus komünistleri beceriksizlik üzerine beceriksizlik göstermişlerdi. Önceleri Müslümanları iktidardan dışında tutmaya gayret etmişler, sonra da gecikerek yaptıkları tam bir dönüşle Türkistanlı «Cedit'lerin»⁶¹ partiyi ele geçirmelerine göz yummuşlardı. Rusya ile ilişkilerin yeniden sağlandığı bu dönemde Bolşevik yöneticiler eski hatalarını düzeltmek ve Türkistan'ın yönetimini yeniden örgütlemek istiyorlardı. Ama durum son derece tehlikeli görünüyordu. Türkistan'da Kasım ayından beri Moskova tarafından görevlendirilen özel bir komisyonun, Türkestanskaya Komissiya'nın, varlığına rağmen Cedit'ler iktidarı tümüyle ellerine geçirme yolundaydılar. 1920 Ocak ayında toplanan 3. Müslüman Komünistler Konferansı ise onların etkisiyle Türkistan'ı özerk bir Türk Cumhuriyeti ve Türkistan Komünist Partisini de Bolşevik Partiden bağımsız bir Türk Komünist Partisi haline getirmeye karar vermişti. Bunun dışında, Rusya'da yaşayan tüm Müslümanlar bireyciliklerinden vazgeçmeye ve geniş bir Pantürk Cumhuriyeti kadrosu içinde Türkistan'la birleşmeye çağırılmışlardı.

Bu bağlamda Mustafa Suphi'nin rolü gerçekte ne oldu? Türkestanskaya Komissiya tarafından görevlendirilerek merkezi iktidarca Taşkent'e gönderilmiş olarak, «gerici güçler» ve «komünist kılığına girmiş parazitler»le mücadele edecekti.⁶² Ama eski Pantürkist militan, Merkezî İslâm Komiserliğindeki çalışmaları süresince Molla-Nur Vahitov ve Sultan Galiev'in eski mücadele arkadaşları, acaba Türkistanlı özerklik taraftarlarını gerçekten düş-

man olarak kabul edebilir miydi? Konumu şüphesiz çok rahatsızdı. Bununla birlikte, yerel yetkililerin içinde buldukları kararsızlıktan yararlanarak yerli komünistleri gizlice desteklediği haklı olarak düşünülebilir. Bu konuda elimizde anlamlı bir belirti var: Ceditler tarafından Türkistan davasını Lenin'e kabul ettirmekle görevlendirilmiş olan, ulusal Başkurt hareketinin önderi Zeki Velidi Togan, anlarında birçok kez, Mustafa Suphi'yi, bir dost olarak değilse bile, en azından Müslümanların tümüyle güvenebilecekleri «emin bir kişi» olarak tanımlar.⁶³

Türk komünistlerinin önderi Türkistan'da geçirdiği yaklaşık 4 ay süresince hemen hemen yalnız bu ülke ile ilgili işlerle uğraştı. Öyle görünüyor ki, bu süre içinde, Türkistanlı komünistlerin 1920 Ocak ayında topladıkları kongre sonucunda belirledikleri Merkez Yürütme Kuruluna üye bile seçilmiştir.⁶⁴ Ama aynı zamanda Türkestanskaya Komissiya'nın başkanı Sha'va Eliava tarafından Türkistan'a komşu ülkelerde devrimci fikirleri yaymayı amaçlayan bir uluslararası propaganda merkezini yaratılması görevlendirildi. Bu merkezin başlıca hedefleri İran, Afganistan ve Hindistan olarak belirlenmişti.⁶⁵ Bu girişime büyük önem veren Moskova'daki yöneticiler Ocak ayının sonlarına doğru Taşkent'e içi ajitatörler ve propaganda malzemesi ile dolu bir «Kızıl tren» yollamışlardı.⁶⁶ Birkaç hafta içinde Mustafa Suphi ve arkadaşları Türkistan sınırlarının dışında kurdukları «irtibat büroları»ndan bir ağ oluşturmuşlardı.

Bunun dışında Türkiye'ye yapılması muhtemel bir askeri müdahalenin de temellerini oluşturmak gerekiyordu. «Kızıl tren»in gelişinden kısa bir süre sonra, Sibiry'a'da enterne edilmiş olan Türk savaş esirleri Taşkent'e akın etmeye başladılar. Bunlar şehrin eski mahallelerinde toplanarak önce bir ideolojik çıraklık, döneminden geçirildiler. Daha sonra, oluşturdukları «Kızıl Müfrez» ile bölgedeki Rus birliklerinin komutanı olan Frunze'nin emrine verildiler. Bu esirlerden büyük kısmının Mustafa Suphi'nin bu girişimini yalnızca vatanlarına dönebilmek için bir imkân olarak gördükleri düşünülebilir. Ama, içlerinden 40 kişi kadar bir hücumü, anlaşıldığına göre, komünizme gerçekten inanmışlardı.

Taşkent'de geçirdiği süre içinde Mustafa Suphi Türkiye ile olan ilişkilerini sürdürdü mü? Bu konuda bir şey bilmiyoruz. Türk topraklarına yaklaşmakta acele ettiğini biliyoruz yalnızca. Ama yol tehlikelerle doluydu. İngilizler ve Denikin'in donanması tarafından, denetlenen Hazar denizi geçit vermiyordu. Ancak Sovyet filosu komutanı Raskolnikov'un Denikin'in gemilerini ele geçirmesinden ve İngilizleri Enzeli ve Reş'den çekilmek zorunda geri bırakmasından sonra, 18 Mayıs 1920'de Mustafa Suphi Türkistan'dan ayrılmayı göze alabildi. Raskolnikov'un Enzeli'ye çıkarma yaptığını haberi alır almaz yola çıkarak, 27 Mayıs 1920 tarihinde 23 yoldaşıyla birlikte Baku'ya geldi. Azerbaycan'ın başkenti tam bir aydan beri Bolşeviklerin elinde bulunuyordu.

IV — BELİRETİCİ EVRE

Mustafa Suphi Baku'ya gelir gelmez nazik bir sorunla karşı karşıya kaldı: 1920 ilkbaharında burada, kendisinin haberi olmadan, Türkiye Komünist Partisi olarak ortaya çıkan örgüte karşı ne gibi bir tavır almalıydı?

Bu örgüt önde gelen ittihatçılardan Halil Paşa, Salih Zeki, Fuat Sabit ve arkadaşları tarafından kurulmuştu.⁶⁷ Bu kişiler Azerbaycan'a 1919 yılında gelerek, ilk önce Azerbaycan'ın «kurtarıcısı» Nuri Paşa tarafından 1918 Eylülünde Baku'da kurulan ve bir tür konsolosluk olan Türkiye Halk Murahhaslığı⁶⁸ çerçevesinde çalışmalarına başlamışlardı. Sonraları Mustafa Kemal tarafından kendilerine Türk ulusal hareketi ile Sovyetler Cumhuriyeti arasındaki ilişkiyi sağlama görevi verilince, bir Türk komünist grubu kurmayı daha uygun görerek, bunu 1920 Mart ayının sonlarına doğru Türkiye Komünist Partisi olarak değiştirmişlerdir.⁶⁹ Neden böyle bir girişime gerek duymuşlardı? Hiç şüphesiz ilişki kurdukları Ruslara daha inandırıcı görünmek amacıyla. Bununla birlikte Bolşeviklerin yaydığı fikirlerin siyasal kapsamından etkilenerek gerektiği zaman Mustafa Kemal'e karşı yöneltilen bir muhalefete gerekçe olabilecek bir İslâm sosyalizminin temellerini atmak istemiş olmaları da düşünülebilir. Gerçekten de şimdilik Kemalîst yönetimi desteklemeye karar vermiş olmalarına rağmen, günün birinde tekrar iktidara gelmek amaçlarını da gizlemiyorlardı.⁷⁰

Komünizm görüntüsü altında gerçekte birkaç maceracının çıkarlarını savunan bu örgütü dağıtmak gerekmez miydi? Hiç kuşkusuz, evet. Ama Mustafa Suphi Bolşevik yöneticilerin şimdilik İttihatçılarla iyi ilişkileri korumak amacıyla olduklarını biliyordu. Bunların Müslüman kitleler üzerinde büyük bir prestijleri vardı ve destekleri Sovyetler Cumhuriyeti'nin doğu stratejisi çerçevesinde büyük bir koz sağlayabilirdi. Demek ki çok tedbirli hareket etmek gerekiyordu. Öte yandan Mustafa Suphi'nin, Türk idari ve askeri mekanizmasının büyük bir bölümünü hâlâ perde arkasından denetlemekte olan bu adamlara iyi niyetini gösterecek güvenceler vermek istediğini de düşünebiliriz. Şurası kesin ki, onlarla anlaşma yoluna girdi.

İttihatçı yöneticilerle yaptığı uzun pazarlıklar sonucunda, örgütlerini desteklemeye razı oldu, ancak bu örgüt Türkiye Komünist Partisi'nin «Baku şubesi» şekline sokulacaktı. Yapılan temizlik hareketi ise mensuplarından yalnızca kendileri için çok sakıncalı olan birkaç kişiyi, özellikle Halil Paşayı uzaklaştırmak şeklinde oldu. Öteki İttihatçı yöneticilerin parti bünyesinde kalmalarına izin verildi. Hatta bazıları yeni örgüt içinde önemli görevlere getirildiler. Önceki ekibin en karanlık kişilerinden olan Küçük Talât⁷¹ «ceviri komisyonu»nun başkanlığına getirildi, Salih Zeki ve Yüzbaşı Yakup⁷² partinin merkez komitesine alındılar. Çünkü düşmanlarıyla barışmasını sağlama-

tırmak için Mustafa Suphi'nin («Secret Intelligence Service»in bir raporuna göre) onları düğününe bile davet ettiği söylenir. Bu tuhaf dostluk iki tarafa da yarıyordu. Mustafa Suphi böylece rakip bir örgütü az masrafla ele geçirirken, İttihatçıların Türk Komünist Partisi'ne sızmaları da bir bakıma yasallaşmış oluyordu.

Bu sorun da çözümlendikten sonra, Mustafa Suphi Kırım'dan beri eylemlerini yavaşlatmış olan örgütünü yeniden canlandırarak ilgilenebildi. Baku'da emrinde bulundurduğu yaklaşık 200 militan büyük işler görebilmesine imkân veriyordu. Bir sekreterlik kurarak, merkez komitesine her birinin belirli görevleri olan birçok «şube» ekledi.

Bu «şubeler»in en önemlisi partinin yeni hücrelerinin örgütlenmesi ile görevli olanıydı. Anlaşıldığına göre, 1920 Haziranın başından itibaren faaliyete geçmişti. Bu tarihte partiye üye kazandırmak amacıyla 30 kadar propagandacının Anadolu'ya ve Karadeniz kıyılarına yayıldığını biliyoruz.⁷³ Görünüşe göre, amaç devrimci öğelerin gerektiğinde Türkiye'ye rahatça girebilmeleri için ülkenin belirli stratejik noktalarında bir komünist etkililik sağlayabilmektir. Daha önce Karadenizli kaçakçılardan yararlanmış olan Mustafa Suphi bu kıyıdaki limanlara özel bir önem veriyordu. Temmuz ayının ortalarına doğru çeşitli Anadolu limanlarında (Trabzon, Rize, Zonguldak, Ereğli) Rusya'daki Tuapse ve Novorossisk limanları ile sürekli ilişki içinde olan birçok hücre kurulmuştu. Bu «kıy» ağından sonra iç bölgelerde (Anadolu ile Azerbaycan arasındaki en önemli yol olan Aras vadisini denetleyen Nahçıvan, Erzurum, Sivas ve son olarak da Ankara'da kurulan hücrelerle yeni bir ağ meydana getirildi. Müttefiklerin ısgalinde bulunan İstanbul'a erişebilmek elbette ki daha zordu. Ama Türkiye'de bazı kişilerle ilişki içinde bulunan Baku'lu «yahudi komünist grubu»nun becerisi sayesinde bu şehirdeki militanlarla da haberesilebildi.⁷⁴

Mustafa Suphi tarafından oluşturulan bir başka şube, «propaganda şubesi» de son derece aktifti. Yeni Dünya'nın yayınlanması işi de ona verilmisti. 4000 nüsha basılan parti organı Türkiye, Azerbaycan, Rusya ve Türkistan'da dağıtılmaktaydı. Ayrıca bu şubeye bağlı olarak ajitatör yetiştirmekle görevli bir «parti okulu» ve bir «ceviri komisyonu» kurulmuştu. Küçük Talât gibi ünlü bir İttihatçı'nın yönettiği bir tuhaf komisyonu bu. Kesinlikle komünizme karşı olan Küçük Talât görevine çok bağlıydı: birkaç ay içinde on kadar propaganda broşürü (Lenin'in burjuva demokrasisi ve proleterya diktatörlüğü üzerine görüşleri. Sovvet iktidarı nedir? vb.) ile Komünist Partisi Manifestosu ve Buharin ile Preobrajenski'nin Komünizmin Alfabeti gibi temel eserler de yayınladı.

Bu «propaganda şubesi»ne paralel olarak Baku'daki örgütün «İlişki ve haberleşme şubesi» adı verilen bir cesit casusluk servisi de vardı. Taşkent'teki Uluslararası Propaganda Merkezi ile işbirliği içinde çalıştığı sanılan bu servisin en önemli gö-

revi Türkiye'deki yöneticilerin ve halk kitlelerinin her konudaki düşünceleri üstüne bilgi edinmekti.

Mustafa Suphi'nin kurduğu idari yapı, elbetteki, önemli bir «Askeri Şube» ile tamamlanıyordu. Bunun amacı Anadolu'ya yapılması muhtemel bir müdahale için 20.000 kişilik bir silahlı güç oluşturmaktı. Simdiden 700 gönüllü toplanmıştı. Bu eski savaş esirleri kuşkusuz bir an önce Türkiye'ye dönmek istiyorlardı, ama Ankara hükümetiyle bu konuda yapılan görüşmeler sonucunda kesin bir red cevabı alındı. Türk milliyetçileri bu «Kızıl müfrezeler»den çok çekiniyorlardı, çünkü onların «destekleri» sovyet güçlerine Anadolu'nun yolunu açabilirdi. Bu konuda, Kemalîst yönetimin Moskova'daki temsilcisi İbrahim Tâli Bey'e kesin talimat verilmişti: silah ve cephane yardımlarını kabul edebilirdi, ama Büyük Millet Meclisi tarafından belirlenen bölgelere Kızıl Ordu'nun doğrudan müdahalesini doğurabilecek herşeye karşı çıkacaktı.⁷⁵

Haziran ayının sonlarına doğru, Baku örgütünün çeşitli şubeleri tam bir faaliyet içindeydiler. Şimdi Mustafa Suphi iki yılı aşkın bir zamandan beri sürdürülen propaganda ve ajitasyon çalışmasının ürünlerini toplamayı düşünebilirdi. Türkiye ve Rusya'daki tüm hücrelerin temsilcilerini bir araya getirecek bir kongre toplamak 1920 yazının en önemli çalışması oldu. Bu kongre parti yöneticilerinin örgütlerinin dayanacağı öğretisel temelleri kesinlikle belirleyebilmelerini ve gelecek aylar için bir eylem programı düzenleyebilmelerini sağlayacaktı. Yani 1918 temmuzunda Moskova'da yapılan Türk Komünistleri Konferansı sırasında çözülemeyerek askıda bırakılmış pek çok sorunun çözülmesi gerekiyordu. Mustafa Suphi'nin bir amacı daha vardı. Partisi'nin III. Enternasyonale kabul edilmesi için başvuruda bulunmayı istiyordu ve bu nedenle 1920 Temmuzunda Moskova'da toplanan Komintern 2. Kongresinin kararlarına uygun olarak, en kısa süre içinde bir «olağanüstü kongre» toplayıp bu kararı onaylatmak niyetindeydi.⁷⁶

Önceleri Kongrenin 1 evliden itibaren Baku'da toplanması öngörülmüştü.⁷⁷ Daha sonra delegelerin, büyük önem taşıyan ve Komintern tarafından düzenlenmiş olarak bu ayın ilk haftasında toplanacak olan Doğu Halkları Kongresini izleyebilmeleri için bu tarih Parti Merkez Komitesi tarafından birkaç günlüğüne ertelendi.⁷⁸

1918 temmuzunda, Moskova'da Mustafa Suphi ancak 20 kadar delegे toplayabilmişti. 10 Eylül 1920'de Baku'da toplanan kongrede ise 74 delegе bir araya geldi. Bu sayı iki yılda alınan yol hakkında bir fikir verebilir. Elbetteki burada partinin merkez komitesine bağlı çok sayıda eski savaş esiri de vardı, ama parti tarihinde ilk kez olarak 40 kadar militan da Türkiye'den gelmişlerdi. Özellikle İstanbul, Ankara ve Erzurum eruvları ile Karadeniz kıyı örgütü çok iyi temsil edilmekteydi.⁷⁹ Bütün bu delegeler gerçekten komünist miydiler? Mustafa Suphi'nin, Baku örgütünü ellerine geçiren İttihatçı öğeleri bu kongreden uzak tutmayı başardığı

anlaşılmaktadır; ama gene de, katılanlardan çoğunun komünizmi yalnızca İslâm öğretisinin biraz daha aşırılaştırılmış bir türü olarak gördükleri de açıktı.⁸⁰ Hiç kuşkusuz ciddi bir öğreti düzeyine sahip delegelerin sayıst 10'u geçmiyordu. Mustafa Suphi dışında Kongrenin en dikkati çeken üyeleri İstanbul grubu tarafından yetkilendirilmiş bir öğretmen olan Ethem Nejat, yine başkentli militanları temsil eden Hilmioğlu Hakkı ile Girit asıllı bir aydın olan, paraya ve kadınlara düşkün bir kişiliğe sahip olan ve daha sonra yoldaşlarına ihanet etmekle suçlanan Ahmet Cevat idi.⁸¹

Kongre üyeleri öncelikle yeni bir merkez komitesi seçtiler. Mustafa Suphi elbetteki parti başkanlığını elinde tutuyordu, ama önceki komitenin bazı üyeleri, özellikle İttihatçılar tasfiye edilerek yerlerine Ethem Nejat, Hilmioğlu Hakkı, Süleyman Nuri gibi daha güvenilir militanlar getirildiler.⁸² Böylece oluşturulan ekibin nisbeten türdeş olmak gibi yararlı bir özelliği varsa da gene de Mustafa Suphi'nin kişiliğinin gölgesinde kalıyordu.

Toplantının gündemi daha temmuz ayından belirlenmişti.⁸³ Merkez komitesi bir genel rapor, parti programı üzerine bir rapor ve ulusal ve sömürge sorunları üzerine bir «bildiri» sunacaktı. Düzenleyiciler ayrıca Rus devrimci hareketi üzerine bir tartışma ile işçi örgütleri ve kooperatifler konulu bir rapor da düzenlemişlerdi. Son olarak ta, farklı yerel şubeler kendi çalışma bölgelerindeki durum üzerine kısa birer açıklama hazırlayıp sunmakla görevlendirilmişlerdi. Kongre süresince, bu gündeme tümüyle uyuldu, ancak delegeler bazı başka sorunlara da girdiler. Özellikle köylü sorununu birçok kere tartışma konusu yapıldı. Komünist strateji içinde köylü kitlelere ne gibi bir yer verilmeliydi? Bazı parti militanları, Komintern'in II. Kongresi sırasında Lenin'in geliştirdiği bir düşüncüyü benimseyerek, köylülüğün devrimci potansiyeline dikkati çekiyorlar ve mümkün olan her yerde köy sovyetleri kurulmasını öneriyorlardı.⁸⁴ Çözümü güç bir başka konu da din sorunuydu. Delegelerin çoğunluğu (Belki Mustafa Suphi de) İslâm geleneklerinin korunmasına büyük önem veriyorlardı. İçlerinden bazıları parti programında getirilen adli ve idari aygıtın laikleştirilmesi siyasetine şiddetle karşı çıktılar. Burada son derece uzlaşmacı bir dil kullanmış olmasına rağmen, Mustafa Suphi'nin onları düşünülen bu tedbirlerin zararsızlığına inandırmakta büyük güçlük çektiğini görüyoruz.⁸⁵ Halifeliğin kaldırılmasını isteyen bir maddenin dışında dindarları kızdıracak herşeyin kongre süresince delegelerin onayına sunulan çeşitli metinlerden özenle silinmiş olması anlamlı bir olaydır.

Tartışmalar sırasında Komintern'in II. Kongresi tarafından o günlerde ön plana çıkarılan «ulusal sorun ve sömürge sorunu»na önemli bir yer verildi. Sorunun tarihçesi ile ilgili uzun bir raporda Hilmioğlu Hakkı II. Enternasyonalin bu konudaki «revizyonist» tavrını teşhir ederek Lenin tarafından savunulan tezleri basitçe özetledi. Bu arada Mustafa Suphi delegelere Komintern'in ka-

rarlarına uygun bir görüşü kabul ettirmeye çalıştı: Sömürgelerin ve ezilen ulusların emekçi kitleleri devrimci mücadeleyi sürdürmeli, ama komünizm davası yararına da, burjuva ögeler tarafından yönetilmelerine rağmen ulusal kurtuluş hareketlerini de desteklemeliydiler.⁸⁶ Türkiye'deki duruma uygulanınca, bu açıkça komünist militanların yıkıcı faaliyetlerini yavaşlatarak, hedefleri şimdilik Sovyetler Cumhuriyetininkilerle çakışan Kemalist hareketi desteklemeleri gerektiği anlamına geliyordu.

Görüldüğü kadarıyla, bu karara hiç kimse itiraz etmedi. Gerçekten Mustafa Suphi ve arkadaşları Komintern tarafından belirlenen çizgiye uymaya ve gerekirse uyulmasını sağlamaya kararlıydılar. Zaten yapabilecekleri başka birşey de yoktu: III. Enternasyonale katılabilmek için II. Kongre tarafından belirlenen 21 koşulu kabul etmek zorundaydılar. Baku'da toplanan delegelere verilen başlıca görev ise bu 21 koşul üzerindeki görüşlerini belirtmek ve yeni komünist stratejinin «normlarına» uygun bir program hazırlamaktı.

Bununla beraber, Türkiye Komünist Partisi'nin militanları ülkelerinin kültürel ve sosyo-ekonomik gerçeklerini de tümüyle bir kenara atamazlardı. III. Enternasyonalin yönetmeliğine uymak için Rus bolşevik partisi programından esinlendiği açıkça belli olan bir platform kabul etmiş olmalarına rağmen⁸⁷ Türkiye halkının geleneklerini ve İslâm'a bağlılığını da hesaba katmaları gerektiğini biliyorlardı. Baku kongresi sonrasında yayınladıkları «Türkiyeli Emekçilere Çağrı»daki nisbeten ılımlı üslup da bu şekilde açıklanabilir.⁸⁸ Bu çağrıda ileri sürülen çeşitli talepler — Grev hakkının tanınması, genel oy hakkının kabul edilmesi, düzenli ordunun tasfiye edilerek halk milislerinin kurulması, vergi reformu, yoksul köylülere toprak dağıtılması zorunlu ve ücretsiz ilk öğrenim emekçilerin yaşam koşullarının düzeltilmesi — kuşkusuz egemen sınıfların ayrıcalıklarına zarar veriyordu, ama ülkenin toplumsal yapısının köklü bir değişimini içermiyordu. Bununla beraber Mustafa Suphi ve arkadaşlarının, Anadolu'daki halk kitlelerinin gözündeki bağışlanamaz bir küfür olan, sultanlığı ve hilâfetin kaldırılmasını da istediklerini biliyoruz. Ancak 1920 yılının sonbaharında sultanın çekilmesini isteyenler yalnızca komünistler değillerdi. Ankara'daki milliyetçi çevreler de yavaş yavaş böyle bir fikre kendilerini alıştırmaya başlamışlardı.⁸⁹

Tartışmalarla geçen birkaç gün sonunda, Baku Kongresi tamamlandığı zaman Mustafa Suphi'nin memnun olmamasını gerektirecek hiçbir neden kalmamıştı. Parti artık sağlam bir örgütsel temele sahipti. Bunun dışında, şimdiki kadar tümüyle özerk kalmış olan çeşitli gruplar III. Enternasyonale kabul edilmek için yerine getirilmesi gerekli 21 koşuldan biri olan «demokratik merkezîyetçilik» ilkesini zorunlu olarak kabul etmişlerdi. Sayıca güçsüz olmalarına karşın —en iyimser tahminle birkaç yüz kişi⁹⁰— Türk komünistleri artık Anadolu'daki siyasal hayata gerçekten katıla-

bilecek durumdaydılar. Bununla ortaya önemli bir sorun çıkıyordu: Parti'nin merkez komitesi Türkiye'deki devrimci eylemi Rus sınırları içinden yönetmeye devam edecek miydi? Büyük Millet Meclisi Hükûmetine tâviz vermek pahasına da olsa memlekete dönmek mümkün değil miydi? Bu konuda Mustafa Suphi kararını çoktan vermişti. 1920 Mayıs ayının sonlarında Baku'ya geldiğinden beri Türk sınırına yakın olan bu şehri geri dönüş yolunda son bir konak olarak görmüştü. 1920 sonbaharında Kafkasya ötesi topraklar konusunda Türk-Rus anlaşmazlığı henüz çözülmüş olmaktan çok uzakken bu tasarı pek kolay gibi görünmüyorsa da Sovyetler Cumhuriyeti ile ulusal Türk iktidarı şimdiden geri dönülemez bir işbirliğine girişmiş bulunuyorlardı. Bu nedenle Mustafa Suphi Ankara hükûmetinin kendisini nezaketle olmasa bile hoşgörüyü karşılayacağını düşünmekte haklıydı.

V) TÜRKİYE'YE DÖNÜŞ

Baku'daki örgütle Ankara hükûmeti arasındaki ilk ilişki 1920 Temmuz ayının ikinci yarısında kuruldu. 19 Temmuz günü Mustafa Kemal'e Mustafa Suphi'nin yakın arkadaşlarından Süleyman Sami'nin Trabzon'a geldiği bildirildi. Bu kişi Büyük Millet Meclisi başkanına hitaben yazılmış kısa bir mesaj getiriyordu ve Ankara hükûmetine şu üç soruyu sormakla görevlendirilmişti: a) Bolşeviklerin Anadolu'da yasal bir örgüt kurmalarına izin verilecek miydi? b) Anadolu'da uygulamaya konabilmesi için şimdiki Bolşevik programında ne gibi değişiklikler yapılması uygun görülüyordu? c) Büyük Millet Meclisinin Bolşevik programının uygulanması ile ilgili görüşleri nelerdi? Bunun dışında Mustafa Suphi'nin sözcüsü Ankara hükûmetine bundan sonraki Sovyet yardımlarının hâlen elinde 50 top, 70 mitralyöz ve 17.000 tüfek bulunan Baku örgütü aracılığıyla yapılacağını da bildirmekle görevliydi.⁹¹

Böylece Mustafa Suphi, kuşkusuz Moskova'daki yöneticilerin de onayıyla, kartlarını açık oynuyordu: partinin faaliyetine hoşgörüyü davranılacağına ilişkin biçimsel bir vaade karşılık silah, cephaneye ve para. Bununla birlikte komünist önder taviz vermeye de hazır. Eğer Ankara hükûmeti gerekli görürse bolşevik ilkeleri yeniden düzenleyeceğini açıkça belirtmişti.

Bundan 15 gün kadar sonra, Baku'daki örgütün başka bir temsilcisi Salih Zeki de, Doğu ordusu komutanı olan Kâzım Karabekir'in karşısına hemen hemen aynı önerilerle çıkıyordu. Bolşeviklerle taktik düzeyde bir ittifaka taraftar olan Karabekir, 3 Ağustos 1920 tarihli telgrafıyla Mustafa Kemal'e «kendilerine onur niteliği taşıyan birer görev vermek suretiyle bu efendilerle anlaşmasını» tavsiye etmektedir.⁹² Gerçekte, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının geri çevirildikleri takdirde, ülkede karışıklık çıkartarak «intikam almak» istemelerinden çekiniyordu. Ankara hükûmetinin komünist hareketi nötralize etmesi gerektiği, çünkü denet-

lenmeyen bir hareketin Halifeye bağlı güçlerin anti-komünist duygularını sömürmekten kaçınmayacak olan İngilizlerin işlerine yarayacağını da düşünüyordu.

Mustafa Suphi'nin girişiminin ulusal hareketin yöneticilerini zor bir duruma düşürdüğü kuşkusuzdu. Temmuz ortalarına doğru Müslümanları Bolşevikleri desteklemeye çağırması olmasına rağmen⁹³, Mustafa Kemal Anadolu'nun içişlerine Sovyetlerin müdahale edebilmelerine yol açacak her şeye kesinlikle karşıydı. Ama Sovyet yardımının Türkiye için hayati bir önemi olduğundan ihtiyatlı davranmak zorundaydı. Mustafa Suphi'nin mesajının Ankara'ya eriştiği sıralarda, Büyük Millet Meclisi hükûmetinin Moskova'daki temsilcileri de Dışişleri Halk Komiserliği ile yapılmakta olan görüşmeleri iyi bir biçimde sonuçlandırmaya çalışıyorlardı. Ulusal hareketin kaderinin bağlı olduğu bu görüşmeleri tehlikeye atabilecek her harekette kaçınılmalıydı. Kâzım Karabekir'in tavsiyelerine rağmen, Mustafa Kemal orta yolu tercih etti: Mustafa Suphi'nin kendi elinde birşeymiş gibi göstermeye çalıştığı Sovyet yardımı da bu sıralarda Anadolu'ya geldiği için «bu efendilerle anlaşmak» yerine şimdilik Baku'daki örgütün tekliflerini duymamış olmak yolunu seçti.

Büyük Millet Meclisi'nin Başkanı, Mustafa Suphi'nin mesajına ancak Eylül ayının ortalarına doğru cevap verecektir. Bu arada Kafkasya ötesi topraklar konusundaki sovyet talepleri yüzünden Türk-Rus görüşmeleri bir çıkmaza girmişti⁹⁴ Ama, batıda Polonya ordusu, doğuda da Vrangel'in güçlerinin tehdidi altında bulunan Sovyetler Cumhuriyeti bu sıralarda hiçbir şekilde Türkiye ile bir çatışmaya girme niyetinde olamayacağı için, bu durum gene de Ankara Hükûmetinin lehine idi. Oyleyse Mustafa Kemal komünist önderin tekliflerine kararlı biçimde karşı çıkılabilecekti. 13 Eylül tarihinde Baku'daki merkez komitesine gönderdiği mektup, son derece nazik olmakla beraber, bu konudaki tavrı kesinlikle belirliyordu: «halkın birliğini bozarak ulusal bağımsızlık mücadelesini başarısızlığa sürükleyebilecek olan zamansız ve yararsız girişimlerden kaçınmalıyız.»⁹⁵ Mustafa Suphi ve arkadaşları böylece Türkiye'nin siyasal hayatının dışına çıkarılmış olmuyorlardı elbette, yalnızca kendilerinden Büyük Millet Meclisi Hükûmetinden habersiz hiçbir şeye kalkışmamaları isteniyordu. Bu da, Türkiye'de ulusal iktidardan bağımsız komünist örgütler kuramayacaklarını belirtiyordu. Bununla beraber, gizli bir ajitasyon faaliyeti ihtimalini de ortadan kaldırmak isteyen Mustafa Kemal, anlaşma için bir açık kapı da bırakıyordu. Komünist militanlar ile Ankara Hükûmetinin aynı hedefe-ülkeyi batı kapitalizminin boyunduruğundan kurtarmak — yönelmiş olduklarını belirttikten sonra, mektubunu «Türk komünist örgütü ile ulusal iktidarın gereğince işbirliğinde bulunabilmelerini sağlamak için» Baku'daki merkez komitesinin Ankara'ya yetkili bir temsilci göndermesini rica ederek bitiriyordu.

13 Eylül tarihli bu mesaj açık bir red cevabı

niteliğindedir. Mustafa Suphi ise bunda Türkiye'ye geri donme yolunda bir davet görmeyi tercih etti. Bununla birlikte, şu andaki koşullar böyle bir yolculuğa hiç uygun değildir. Gerçekten de, Eylül ayı sonunda, Ankara Hükümeti Kâzım Karabekir'e Ermenistan'a saldırma emri vermişti. Ağustos ayından beri oldukça gergin olan Türk-Sovyet ilişkileri şimdi açık bir çatışmaya dönüşür gibiydiler. Örgütün merkezini en kısa sürede Anadolu'ya nakletmeyi öngören Bakı Kongresi kararlarına rağmen, bir süre daha durumun aydınlanmasını beklemek daha yerindeydi gene de.

Bolşevikler bu Türk saldırısı karşısındaki tavırlarını kesin olarak ancak 30 Ekim 1920 tarihinde Kars'ın Kâzım Karabekir'in kuvvetlerinin eline geçmesinden sonra belirleyebildiler. Doğu ordusunun bu hızlı ilerleyişine silah zoruyla engel olmadıkları için, Ankara Hükümetine karşı iyi niyet gösterilerini artırarak Türklerin Ermenistan'ı tümüyle ele geçirmelerini engellemek yoluna gittiler. Böylece Kasım ayının başında Mustafa Suphi «tekliflerine uygun olarak yetki verilmiş bir misyonun» Ankara'ya gelme hazırlığında olduğunu Büyük Millet Meclisi Başkanına bildirdi.⁹⁶ Türk komünistlerinin önderi aynı mektubunda partisinin ulusal hükümeti elinden geldiğince destekleyerek savaşı güçleri bölcek ya da zayıflatacak her eylemden kaçınacağını da belirtmek tedbirini aldı. Bu Komintern'in II. Kongresinde alınan kararlara da tümüyle uygundu. Mustafa Suphi proleteryanın davasına «ihanet etmeyi» kesinlikle düşünmüyordu, yalnızca Lenin'in ulusal ve sömürge sorunu üstüne olan tezlerinin doğrultusunda emperyalist güçlere karşı verilen mücadeleye süresince geçerli geçici bir ittifak öneriyordu.

Mustafa Kemal'in bu mektuba tepkisi ne oldu? Mustafa Suphi'yi tasarılarını uygulamaya koymasına için cesaretlendirdi mi? Yoksa bu konuyla hiç mi ilgilenmedi? Ne yazık ki elimizde bu sorulara cevap verebilmemizi sağlayacak hiçbir belge yok. Ama şu var ki, 2 Aralık 1920 tarihli Türk-Ermeni Gümrü (Alexandropol) anlaşmasıyla, trans-kafkasya yolu yeniden açılınca, Anadolu'daki iktidarın kendilerine karşı takındığı düşmanca tavıra rağmen Mustafa Suphi ve 20 kadar arkadaşı Türkiye'ye doğru yola çıktılar. Acaba göze aldıkları tehlikenin büyüklüğünün bilincinde miydiler? Tam tersine Mustafa Kemal'in 13 Eylül tarihli mektubundaki nisbeten anlayışlı ifadeye aldanarak kendilerini güvenlik içinde sandıklarını ileri sürebiliriz.

28 Aralık 1920 tarihinde vardıkları Kars'a kadar yolculukları olaysız geçti.⁹⁷ Kışlık karargâhını bu şehirde kurmuş olan Kâzım Karabekir kendilerini nezaketle kabul etti. Ancak, ülkede karışıklık çıkarmak istediklerinden kuşkulandığı komünist misyona gösterdiği bu nezaketin arkasında derin bir öfke gizliydi.

Doğrusu, Mustafa Suphi ve arkadaşları Türkiye'ye dönüş için çok yanlış bir zaman seçmişlerdi. Kars'a vardıklarında, Ankara Hükümetinin eski taraftarlarından şimdi ona karşı olan ve Mus-

tafa Kemal'e karşı olan bütün «aşırı» ögeleri çevresinde toplayabilmek umuduyla kendisine «bolşevik» süsü veren Çerkes Ethem'in çeteleri ile Kemalist kuvvetler arasında şiddetli çarpışmalar sürüyordu.⁹⁸ Bu durum Ankara Hükümetine «bolşevizm»in (çok geniş anlamda) birliği bozucu tehlikeli bir etmen olabileceği kanısını vermişti. Ulusal iktidar, bu koşullarda, Anadolu'daki komünist faaliyetlerin artmasını hoş karşılayabilir miydi? Kuşkusuz hayır. Mustafa Suphi Kars'ta Kâzım Karabekir'le samimi bir hava içinde görüşürken, Türk yöneticiler kararlarını vermişlerdi bile: ne pahasına olursa olsun bu grubu geri dönmek zorunda bırakılmıyordu.⁹⁹

Bu güç bir işti, çünkü Ankara Hükümeti başlıca müttefiki olan Sovyetler Cumhuriyeti'ne kendisini komünizme karşıymış gibi tanıtmak istemiyordu. Tam tersine mümkün olduğunca Moskova tarafından savunulan görüşlere taraftar olduğu izlenimini vermek istiyordu. Bu nedenle kendilerine bu görev verilen yerel yetkililer çok dikkatli davranmak zorundaydılar.

Bilindiği kadarıyla, yapılması gerekenler konusundaki kararı Kâzım Karabekir aldı. Acaba Türk komünistlerinin izleyecekleri yol boyunca, gidiş şiddetlerini artırarak sonunda onları Bakı'ya dönmeye zorlayacak «halk gösterileri» tertiplenemez miydi? Böyle bir manevra ulusal hareketin yöneticilerinin suçlu duruma düşmelerine engel olurdu, hatta yanlarına birkaç jandarma vererek heyet üyelerini «koruyormuş» gibi bile yapabilirlerdi.¹⁰⁰

Sovyetler Cumhuriyeti'nin Anadolu Hükümeti nezdindeki temsilcileri Budu Medivani'nin Kars'ta oluşu yüzünden, Kâzım Karabekir bu operasyonu kişisel olarak yönetemezdi, ama 3 Ocak 1921 tarihli telgrafıyla Erzurum valisi Hamit bey bundan sonra işi ele almayı üstleniyordu.¹⁰¹ Bu telgrafta alır almaz, Doğu ordusu komutanı kendisine kesin talimatını verdi: Mustafa Suphi ve yoldaşlarına karşı çok şiddetli bir basın kampanyası ile birikte «bu amaca uygun gösteriler» düzenlenerek, bu eylemler, Türkiye'de değil çalınmak, hayatlarını tehlikeye atmadan yolculuk bile edemeyeceklerine onları inandırana kadar sürdürülecektir. Ama, tüm bu eylemler «genel olarak bolşevizme değil, yalnızca kişilere» yönelikmiş izlenimi verecek şekilde düzenlenecekti.¹⁰² Karabekir kendilerinde doğrudan doğruya tavır alınmadığını gören Rusların, adamlarının başlarına gelenlere daha kolaylıkla göz yumabileceklerini umuyordu.

Mustafa Suphi'nin bütün bu hazırlıklarından haberi olduğuna inanmak gerek. 11 Ocak günü, daha Kars'ta bulunurken, Ethem Nejat'la birlikte Kâzım Karabekir'e başvurarak saldırganca eylemlerden kuşkulandığı için Erzurum'dan geçmekten sakındığını, arkadaşlarından bazılarının önceden belirlenen güzergâğı izlemeye kararlı olmalarına rağmen, kendisinin Tiflis üzerinden giderek yolculuğuna deniz yoluyla devam etmek görüşünde olduğunu anlatır. Bu teklif Karabekir'in planlarına ters düşüyordu. Bu nedenle kendisi böyle bir dü-

zenlemeye yanaşmayı reddederek, uzlaşmaz bir tavırla ziyaretçilerini iki seçenek ile karşı karşıya bıraktı: Türk komünistleri hep birlikte ya Erzurum üstünden yollarına devam edecek ve böylelikle de halkın kendileri için beslediği duygular üstüne bir fikir edinmeyi kabul edecekler, ya da Ankara'ya gitmekten vazgeçerek gerisin geri döneceklerdi. Başka hiçbir tartışmaya yer bırakmadığı görülen bu seçenek karşısında Mustafa Suphi de Erzurum'da düzenlenen gösterileri göğüslemeye razı olmak zorunda kaldı.¹⁰³

Kendisi bu kararı alır almaz, Karabekir Hamit beye haber verdi. Herşey öngördükleri gibi geliyordu. Bununla birlikte, Erzurum valisi yolcuların hırpalanmalarına da dikkat etmek zorundaydı. Özellikle halkın onları eşeklere bindirecek hakaret etmesine ya da buna benzer başka aşağılayıcı gösterilerde bulunmasına engel olunmalıydı. Kamuoyu duygularını ılımlı ve terbiyeli bir biçimde dile getirmeliydi.

Bundan böyle, Mustafa Suphi ve arkadaşları durdurulmaz dilleri arasına düşmüşlerdi. Heyet üyelerinden bazıları arkadaşlarını yarı yolda bırakıp kaçmayı tercih ettiler şüphesiz¹⁰⁵ ama —toplam 15 kişi kadar olan— başkaları sonuna kadar gitmeye kararlıydılar. Erzurum'da ise özellikle bu durum için kurulmuş olan «Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti» adındaki bir öreüt aittasyon çalışmasını üstlendi. Yolcular 22 Ocak günü bu şehre geldiklerinde taslim bir kalabalık gardan ayrıldılarında engel oldu. Derhal voley devam etmek zorunda kalırlar ve Kâzım Karabekir'in tâtimatları gereğince yerel yöneticiler onları kıvıya doğru yönelmeye zorlarlar. Yol boyunca küfürler, hakaretler ve antikomünist sloganlar yağmur gibi yağıyordu. Hiçbir verlesim bölgesi onları ağırlamayı kabul etmiyor. fırıncılar onlara ekme satmayı redd ediyor. göstericiler kendilerini tas vadmuruna tutuyorlardı. Son vaktasmıstı 28 Ocak günü bütün ve umutsuz bir halde, Trabzon'a varabilişler. Olayın çözümü vakıdır artık. Bir kere daha halkın alevhte gösterileriyle yüz yüze geldiklerinden kayıkcılar loncası başkanı olan Yahya derhal denize acılmaları gerektiğini belirterek, motorlu bir tekneve binmelerini önerdi Mustafa Suphi ve voldaşları bunu hemen kabul ettiler. Belki de Ankara'ya en yakın Karadeniz limanı olan İnebolu'ya gitmeyi amaçlıyorlardı. Ama tekneleri kıyıdan epeyce açıldıktan sonra, içinde Yahya ve adamlarının olduğu öne sürülen bir başka tekne onlara yetişir. Mustafa Suphi ve kendisini takip etmeye razı olanların tümü, Ethem Nejat ve Hilmioglu Hakkı da dahil olmak üzere öldürülerek denize atılırlar.¹⁰⁶

Acaba Kâzım Karabekir ile «suç ortağı» Hamit bey, Trabzon faciasını öngörmüşler miydi? Bu korkunç oyunu önceden hazırlamış mıydılar? Bunun böyle olduğu sanılmıyor. Karabekir tarafından Erzurum valisine gönderilen telgraflarda tam tersine komünist militanlara karşı hiç bir şiddet eylemine girişilmemesi gerektiği vurgulanıyordu. Bu durumda, Yahya'nın Trabzon'daki bu inisiyatifi nasıl açıklayabiliriz? Bütün kıyı boyunca gaddarlı-

ğıyla tanınan bu kişi Mustafa Suphi ve 15 yoldaşını öldürmeye kendi başına mı karar verdi? Böyle bir varsayımın makul olmayan hiçbir yanı yoktur. Özellikle Yahya'nın Anadolu'daki komünist hareketin finansmanı amacıyla Mustafa Suphi'nin üzerinde taşıdığı «hazine»nin çekiciliğine kapılmış olması mümkündür. Fakat bu «âdi suç» görüşünü kabul edecek olursak Yahya'nın adalet önüne çıkarılıp, burada bazı çevreleri «baklayı ağzından çıkarmakla»¹⁰⁷ tehdit ettiğinde kendisinin de bir suikast sonucu öldürülmesini nasıl açıklayabiliriz? Ne olursa olsun, bazı kişilerin onun açıklamalarından çekindikleri açıktır. Acaba kimleri zor duruma düşürebilirdi? Trabzon'da hesaplarına çalıştığı İttihatçıları mı? Yerli eşraftan bazı kişileri mi? Ankara hükümetinin bir ajanını mı? İttihatçıların Mustafa Suphi'ye kastmelerini gerektirecek birçok neden vardı ve birçok yazar, özellikle Kâzım Karabekir¹⁰⁸ Yahya'nın onlardan aldığı talimat üzerine bu işi yaptığını savunmuşlardır. Ama, çeşitli siyasal çevreleri hedef alan tüm öteki suçlamaları gibi, bu da yalnızca bir varsayım olmaktan ibareti gidememistir.

Mustafa Suphi ve yoldaşlarının öldürülmesi Türkiye Komünist Partisi'nin sonu olabilirdi. Ama, 1920 Eylülünde yapılan Kongreden beri yerlerini alacak kadrolar hazır. Trabzon faciası sırasında Türkiye'de Bakı'daki ekip tarafından başlatılan çalışmaları kendi güçleriyle sürdürebilecek birçok komünist örgüt bulunuyordu. Bunun dışında militanlardan bir bölümü de Azerbaycan ve Rusya'da kalmışlardı. Kendilerine kısa bir süre sonra Nazım Hikmet ve arkadaşı Vâlâ Nurettin gibi «Yeniler» in de katılacağı bu kişiler uluslararası komünist hareketin bağrında Türkiye'yi temsil etmeye devam ettiler.

Bununla birlikte, partinin Türkiye sınırları içindeki çalışmalarında kısa süren bir duraklama oldu. Yöneticilerin Trabzon açıklarında öldürülmeleri ile birlikte Büyük Millet Meclisi Hükümetinin emriyle başlayan bir dizi tutuklamalar, Anadolu'daki en önemli iki örgüt olan Ankara ve Eskişehir örgütlerini devreden çıkardı.¹⁰⁹ Bu dönemde, yalnızca İstanbul örgütünün belirli bir ajitasyon faaliyetini sürdürdüğü görülüyor. İşgal kuvvetlerinin sürekli gözetimine rağmen, Şefik Hüsnü'nün grubu 121 Haziranında, Türkiye'de Marksist-Leninist düşüncenin yayılmasına büyük katkısı olan Aydınlık adında «sosyolojik, edebî ve eğitici» bir dergi çıkarmayı bile başardı.

Ankara Hükümetinin umduğu gibi, Sovyetler Cumhuriyeti Anadolu'daki ağır parçalanmasına seyirci kaldı. Rus basını Mustafa Suphi'nin ölümü ile 1921'in Ocak ayında gerçekleştirilen tutuklamaları bildirmek için birkaç ay geçmesini bekledi.¹¹⁰ Şimdilik hiçbirşey Moskova'da sürdürülen ve Kafkasya ötesi toprakların durumunun belirlenmesinin bağlı olduğu Türk-Rus görüşmelerinde havayı bulandırmamalıydı. Çiçerin bu konuda Türk heyetinin başkanı olan Ali Fuat paşanın dikkatini çektiyse de, Ali Fuat Paşa Çiçerin'i Türk hükümetinin suçsuzluğuna kolayca inandırdı. Suphi ve yoldaşlarının ölümü bir kazaydı, büyük bir ihtimalle ge-

mileri batmıştı,¹¹ Ankara ve Eskişehir'deki tutuklamalar ise, komünist militanların «taktik hatâ»larından kaynaklanmıştı, bunlar ulusun tüm güçlerinin dış düşmanlara karşı verilen mücadelede kullanılmaları gerektiği bir dönemde, vakitsiz olarak bir toplumsal devrim yapma çabası içine girmişlerdi.

Doğrusu, Ali Fuat Paşa'nın açıklamaları tümüyle temelsiz değildi. Komintern'in II. Kongresinin talimatlarına rağmen, Türk komünistlerinin «ilk kuşağı», gerçekten de zaman zaman gereksiz bir aktivizm gösterme yanlısına düşmüştü. Anadolu-lu militanlardan bazıları ise, 1920 yılının sonlarına doğru Kemalist güçleri oldukça uğraştıran bir hareket olan Çerkez Ethem isyanına karışmışlardı.

İstanbul grubunun egemen olduğu «ikinci kuşak», Moskova'nın talimatlarına çok daha iyi uyacaktır. Mustafa Suphi'nin eserini tamamlamaya çalışan başlıca kişilerden biri olan Şefik Hüsnü, Lenin'in

ulusal sorun ve sömürge sorunu üzerine tezlerini harfi harfine uygulayarak, ulusal kurtuluş hareketinin desteklenmesi gereğini sürekli vurgulayacaktır. Ama bundan böyle Türkiye Komünist Partisi Ankara Hükümetinin otoritesini gerçekten sarsabilecek hiçbir girişimde bulunmaya cesaret edemeyerek, bekleyiş içinde yaşamaya mahkûm olacaktır.

Acaba Mustafa Suphi ve yoldaşları sağ kalsaydılar, kurdukları örgüt yine de aynı ihtiyatlı, tedbirli tavrı almak zorunda mı kalacaktı? Öyle görünüyorki, bu soruya olumlu bir cevap vermek gerekir, çünkü Baku kongresinden bu yana Türk «enternasyonalistler» artık izleyecekleri stratejiyi özgürle belirleyebilmek imkânından yoksundular. Komintern'e tümüyle boyun eğmiş bir durumda, artık gerçekte, yalnızca birer uygulayıcıdan başka birşey değillerdir.

MEUDON, 1977

Birikim 61/50

¹ Son 20 yıldır Sovyet tarihçileri Türkiye Komünist Partisi tarihi üzerine çok sayıda araştırma yapmışlardır. Bu araştırmaların bazıları hiç yayınlanmamış ya da ele geçirilmesi zor kaynaklara dayandıkları için çok değerlidir. Bu konuyla ilgili şu araştırmalardan yararlandık: A.M. Şamsudinov, «Pervii s'ezd kommunističeskoj partii Turtsii» (T.K.P.'nin 1. Kongresi) *Kratkie soobşçenija instituta narodov Azii*, 30, 1961, s. 227-237. Aynı yazar, *Natsional'no osvoboditel'nain bar'ba v Turtsii, 1919-1923 gg.* (Türkiye'de Ulusal Kurtuluş Mücadelesi 1918-1923) Moskova 1966.

R.P. Kormenko, *Raboçee dvijenje v Turtsii, 1918-1963 gg.* (Türkiye İşçi Hareketi 1918-1963) Moskova 1965.

E.F. Ludşuveit, «Konferentsia levih turetskih sotsialistov v Moskve letom 1918 goda» (Türk Sol Sosyalistleri Konferansı — 1918 yazı Moskova) *Akademika nauk armianskoj SSP, Vostokovedčeski sbornik* (Doğu Üzerine Araştırmalar) 1964, s. 174-192.

R. Nafigov, *Deiatel'nost' sentral'nogu musul'manskaya komissariata pri narodnom Komissariate po delam natsionalno-ostei v 1918 godu.* (1918 yılında Milliyetler Halk Komiserliği nezdinde Müslüman Merkez Komiserliğinin faaliyeti) *Sovetskoe vostokovedenie* 5, 1958, s. 116-120. M.A. Persits, *Turetskie internatsionalisti v Rossii, (Rusya'da Türk Enternasyonalistleri), Narodni Azil i Afriki*, 5, 1967, s. 59-77.

N. Subaev ve F. Hamidullin, «Mustafa Suphi v Tatarli» (Mustafa Suphi Tataristan'da) *a.g.e.* 2, 1969, s. 72-77. N. Subaev, *Organ turetskih Internatsionalistov 'Yeni Dünya' kak istoričeski istočnik 1918-1919* (Tarihsel Kaynak Olarak Türk Enternasyonalistlerinin Organı 'Yeni Dünya' 1918-19), *a.g.e.*, 2, 1975, s. 62-71.

² Özellikle 28-29 Kânun-î Sâni 1921. Karadeniz kıyılarında parçalanmış Mustafa Suphi ve yoldaşlarının İkinci

ci yıldönümleri, Moskova, 1923. Bu eser 28-29 Ocak 1921'i Unutma, Mustafa Suphi ve Yoldaşları adıyla yeniden yayınlanmıştır, Brüksel 1975. Mustafa Suphi'nin diğer «resmî» biyografileri arasında ölümünden sonra Sultan Galiev'in ondan sözedilen makalesi «Mustafa Suphi i ego rabota» (Mustafa Suphi ve Eseri) *Jizn' natsional'nostei* 14(112) 1921 ve daha yakın tarihte J. N. Rosaliev «Ubezdeniye Internatsionalist» (İnançlı Bir Enternasyonalist) Uluslararası komünist hareketin çeşitli «kahraman»larıyla ilgili bir eser olan *Jizn'ottannaya bor'be* (Mücadeleye Adanmış Bir Hayat) Moskova 1964'de yayınlanmıştır.

³ Sahip olduğumuz çeşitli kaynaklar 40 kadar militanın adını veriyor. Ama onlar hakkında başka hiçbir bilgimiz yok. Bununla birlikte birkaç kişinin Mustafa Suphi'nin yanbaşında Parti'de önemli roller olduğu anlaşılıyor. Özellikle Bakü Kongresinin düzenlenmesinde faal bir rol oynayan Hilmioğlu Hakkı ile İstanbul grubunun öylemcilerinden, yetenekli bir pedagoğ da olan Ethem Nejat.

⁴ Ali Yazıcı, «Mustafa Suphi Yoldaşın Tercüme-i Hâli ve Siyasî Şahsiyeti» 28-29 Kânun-î Sâni 1921 içinde, s. 3-7. Mustafa Suphi'nin elimizde bulunan ilk biyografisi 1914 tarihli, *Nevsâl-i Milli* adlı bir eserden alınan bu metin «Türkiye Defteri» 20, 1975 s. 86'da yayınlanmıştır.

⁵ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi (AMAEF) yeni serisi, Türkiye 7 f. 91. Paris Emniyet Müdürünün 29 Temmuz 1910 tarihli bir raporunun kopyası: «Şerif Paşa bana siyasal düşmanlarının hayatına kastetdiklerini sandığından bahsettiği bir mektup gönderdi (...) Bu mektup üzerine tahkikata girişerek hayatı tehlikede olmasa bile, Paşa'nın çevresinde çeşitli entrikaların çevrildiği haberini aldım. Paris'te ajanları öğrenci kılığında

girmiş olan ve şubelerinden biri de 51, Monsieur le Prince sokağındaki Osmanlı Talebe Birliği merkezinde olan bir gizli polis merkezinin faaliyette olduğunu öğrendim. Bu tahkikatta ismini tespit edebildiklerimizden biri olan aslen Arnavut Danış adında biri, arkadaşları ile birlikte Osmanlı hükümetinin isteği üzerine Institute National Agronomique'e dinleyici-öğrenci olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Talebe Birliği'ni 43 Ecoles sokağında oturan ve Tanin adlı hükümetçi gazetesinin muhabirliğini yapan Mustafa Suphi adında bir kişi yönetmektedir. Birlik, Osmanlı büyükelçiliğinin tavsiyesi üzerine kendilerine 1000 Franga kiralanmış bir dairede toplanmaktadır.

⁶ Mehmet Moustafa Soubhy «L'organisation du crédit agricole en Turquie» (Türkiye'de Tarımsal Kredilerin Örgütlenmesi) Uluslararası Tarım Enstitüsü, *Bulletin du bureau des institutions économiques et sociales* 2, 1910, s. 59-76.

⁷ Bk. özellikle A. Sultan Galiev a.g.m.; J.N. Rosaliev (a.g.m., s. 509) Mustafa Suphi'nin Jean Jaurés ile sürekli ilişkide olduğunu yazarsa da elimizde bununla ilgili hiçbir delil yoktur. Rosaliev'in tezini kanıtlamak için incelemesine aldığı verilerin çoğu, sanırım Mustafa Suphi efsanesini süslemeye yarayan ve tahminden öte olmayan şeylerdir.

⁸ Bk. *Vazife-i Temdin*, İstanbul 1328/1912; *Türkiye Defteri*, 20, 1975, s. 87-108'de tekrar yayınlanmıştır.

⁹ Bu Önsöz (İlm-i İctimai Nedir, İstanbul 1327/1911) *Türkiye Defteri* 9 Temmuz 1974, s. 2-5'de tekrar yayınlanmıştır.

¹⁰ İttihatçıların belli başlı şahsiyetlerinden Dr. Nâzım tarafından eski Mâlîye Vekili Cavit Bey'e 15 Nisan 1921'de yazılan bir mektuba göre. Bu mektup H.C. Yalçın tarafından 15 Aralık 1944 tarihinde Tanin'de yayınlandı. Bk. Hikmet Bayur «Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Bazı Kökü Dışarda Akımlar», *Belleken*, 140, Ekim 1971, s. 588.

¹¹ Yusuf Akçura (1876-1933), Pantürkist hareketin belli başlı şahsiyetlerinden biri, 1908 yılında İstanbul'da yerleşerek birçok Tatar-Türk cemiyeti kurdu ve 1911 yılında Pantürkist fikirlerin propagandasını yapan «Türk Yurdu» dergisini çıkarmaya başladı. İttihat ve Terakki geçici bir süre için iktidardan ayrıldığı zaman «milli Meşrutiyet Fırkası»ni kurmuştu. Başlarda bu partinin İttihatçılara karşı kesin bir tavrı olmamakla birlikte, iki örgüt arasında kısa sürede bir uçurum oluştu. Bu konuda özellikle Mustafa Suphi'nin «İfham» da yayınlanan yazılarının büyük rolü vardır. Bu konuda Bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, 1859-1952*, s. 358-368. Bu kitapta özellikle partinin programına bakınız. Tarımsal sorunlara büyük önem veren «ekonomi» bölümü Mustafa Suphi tarafından düzenlenmiş benziyor.

¹² Pantürkist ideoloji üzerine bilgi için bk. P. Dumont «La revue 'Türk Yurdu' est les musulmans de L'Empire Russe» (Türk Yurdu Dergisi ve Rus İmparatorluğunda Müslümanlar) 1911-1914, CMRS XV 3-4 s. 315-331. Bu makale Pantürkist milîtanlar tarafından savunulan bazı görüşlerin «ilerici» yanlarını belirtir. Ekonomik alanda, o sıralar Türkiye'de bulunan sosyalist, İsaiah Helfand «Parvus»un etkisiyle Batı emperyalizmine karşı mücadeleye ağırlık verilmiştir. Toplumsal

alanda hareketin ideologları gelenekleri yeniden canlandırmayı amaçlıyorlardı; ancak Avrupa uygarlığından alıntılar yapmanın olumlu yönlerini de vurguluyorlardı. Son olarak da, Siyasal alanda, Türk ırkından olan bütün halkların birliğinden yanaydılar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ırksal yapısını korumaktan yana olan Jön-Türklerin «Osmanlılık» stratejisine karşı çıkıyorlardı.

¹³ Bk. Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1959, s. 622. Jön-Türklerin «masonluğu» gerçekten uluslararası mıydı? Bildiğimiz kadarıyla, 1908 Devriminden sonra Türkiye'de kurulan birçok localardan hiçbiri Avrupalı kuruluşlarca tanınmamıştı. Bu localar tam da M. Suphi'nin kurmayı amaçladığı «Türk Masonluğu»nu oluşturuyorlardı.

¹⁴ Kaçaklar (12 kişi) Sinop'u sandalla terketmişlerdi. Kırım'a gidebilmek için, gerçek korsanlar gibi davranarak, açık denizde bir yelkenliyi ele geçirdiler. Bk. A.B. Kuran, *a.g.s.*, s. 623-626.

¹⁵ Ali Yazıcı, *a.g.m.*, s. 4.

¹⁶ Bu rapor 28-29 Kânun-î Sâni 1921, *a.g.e.*, s. 52-65'de yayınlanmıştır. TKP'nin çeşitli oluşum evreleri üzerine bizi aydınlatan temel bir metindir. Latin harfleriyle yakın tarihlerde pekçok kez yayınlanmıştır.

Bk. Mustafa Suphi, *Kavgası ve Düşünceleri*, Brüksel, 1974, s. 63-83; *Türkiye'nin Mazlum Amele ve Rençberlerine*, M. Suphi, İstanbul 1976, s. 29-42.

¹⁷ Fransız Dışişleri Bakanlığı'na verilen 6 Ocak 1921 tarihli bir rapor Mustafa Suphi'yi yerici bir ifadeyle düzenlenmiştir: «M. Suphi yoldaş Said Molla, Rıza Tevfik, Ali Kemal benzeri bir politikacıdır. Kendilerini devre dışı bırakmak hatasına düşen İttihat ve Terakki'ye karşı düşmanlıklarından başka hiçbir ilkelere olmayan bu kişiler her zaman İttihatçıların ak dediğine kara demek siyasetini gütmüşlerdir. Bu devirde İttihatçılar Bolşevizme karşı oldukları için Mustafa Suphi Bolşeviklerle birlikte onları rahatsız eden ve aynı zamanda kendisi için çok kârlı bir çalışmaya girişmiştir.» (AMAEF, Série E, *Levant 1919-1929*, Turquie 95, f. 69). A.K. Varınca «Mustafa Suphi'nin Macerası» (*Meydan*, 55, 1966, s. 16) buna benzer bir kaniyi dile getirir. Türk Komünist Hareketinin eski bir militanı olan Ahmet Cevat Emre ise anılarında «Mustafa Suphi Marksizmden hiçbir şey anlamayan bir yoldaştı» diye yazacak kadar ilerli gider. Bk. «1920 Moskova'sında Türk Komünistleri», *Tarih Dünyası*, 2, 1965, s. 149.

¹⁸ Merkezi İslâm Komiserliğinin faaliyetleri üstüne birçok inceleme hazırlanmıştır. Özellikle R. Nafigov, *a.g.m.* ve Alexandre-Benningsen-Chantal Quelqujay (*Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie, Le «Sultangaliévisme» au Tatarstan*) Paris — La Haye, 1960.

¹⁹ Molla-Nur Vahitov (1885-1918) Ufa yöresinde doğmuş bir Tatar'dı. Kazan Rus İlmazından sonra eğitimine Sen-Petersburg Politeknik Enstitüsünde devam etti. Buradan siyasal inançları nedeniyle kovulduktan sonra Psiko-Nöroloji Enstitüsüne kaydıldı. 1910'dan itibaren Rus başkentindeki Marksist çevrelerde çalışmaya başladı. İnançlı bir sosyalist olarak 1917'de Müslüman Sosyalist Komitesini kurdu ve Ekim Devrim'inden sonra Kazan Devrim Komitesi üyeliğinde bulundu. Sta-

Birikim 61/51

lin tarafından Merkezî İslâm Komiserliğinin başına getirilerek Rusya'daki müslümanlara yönelik önemli bir idari ve askerî örgüt oluşturdu. 1918 yazında Kazan'ı Çekoslovak alaylarına karşı savunurken esir düşerek 18 Ağustos'da kurşuna dizildi. 1880'lerde doğan Sultan Galiev, Vahitov'un en yakın çalışma arkadaşığıydı. Müslüman Sosyalist Komitesinin yöneticileri arasındayken 1917 Kasımında Komünist Partisi'ne üye oldu. İslâm Merkez Askerî Koleji'nin başkanıyken, Molla-Nur Vahitov'un ölümü üzerine onun Merkezî İslâm Komiserliği'ndeki yerini aldı. Ama bazı ideolojik konularda, doğrudan üstü Stalin'le anlaşmazlığa düşünce bu görevi uzun sürmedi. Partinin kumanda organlarından uzaklaştırılıp 1923'de ulusal sapmacılık ve karşı-devrimci eylemlerde bulunma suçlarından tutuklandı. Daha sonra ikinci kez tutuklanarak 10 yıl hapse mahkûm oldu (1928). Molla-Nur Vahitov ile Sultan Galiev için bkz. A. Benningsen ve Ch. Quelquejay, a.g.e.

²⁰ Sultan Galiev «Tatarlar I Oktyabr's'kale revollusila» (Tatarlar ve Ekim Devrimi) *Jizn'Nacion al Nostei*, 21 (122), 1921.

²¹ 8 Mart 1918 Molla-Nur Vahitov, Rus (Bolşevik) Partisinin programını kabul etmekle birlikte özerk bir müslüman-komünist partisinin kurulmasına karar alan bir konferansı Moskova'da topladı. Bu konferanstan sonra 1918 Haziran'ında parti'nin etiketini değiştirmekle yetinen bir toplantı daha yapıldı. Müslüman (Bolşevikler) Rus Komünist Partisi adını alan bu örgüt bu isme rağmen, özellikle Rus partisine karşı müslüman militanların bağımsızlıklarını savunmakla uğraştı. Bk. A. Benningsen ve Ch. Quelquejay, a.g.e. s. 113.

²² Bk. a.g.e., s. 121.

²³ 1917 yılının sonlarına kadar, Şerif Manatov ulusal Başkurt hareketinin sağ kanadının başlıca yöneticilerinden olarak tanınırdı. 1918 Şubatında Merkezî İslâm Komiserliği'nde Molla-Nur Vahitov'un yardımcısı oldu. Daha sonra özellikle Türkiye'de Anadolu'nun en önemli iki komünist örgütünün: Ankara ve Eskişehir örgütlerinin kuruluş çalışmalarını da içeren bir ajitasyon faaliyetinde bulundu.

²⁴ Gazetelerin değişik isimleri, bir dereceye kadar Mustafa Suphi'nin gerçekleştirdiği örgütlenme çalışmasının çeşitli evrelerini de yansıtır. Önce Merkezî İslâm Komiserliği'nin organı (sayı 1-7), daha sonra Türk sosyalist-komünistlerinin organı (8-9), Türk komünistlerinin organı (10), Rus (Bolşevik) Komünist Partisi Türk Örgütü organı (11), Rus (Bolşevik) Komünist Partisi Müslüman Örgütleri Merkez Bürosunun Türk Şubesi organı (12-25), ve sonunda Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosunun Türk Şubesi organı (26) isimlerini almıştır. B. N.A. Subaev, a.g.m., 63-64. Bu değişiklikler tabii ki Stalin'in 1918 Kasımından itibaren Merkezî İslâm Komiserliği'nde yaptığı değişikliklerle çakışır. Burada Milliyetler Komiseri tarafından amaçlanan şey Molla-Nur Vahitov'un ekibinin özerklikçi isteklerine engel olarak, Müslümanları Rus (Bolşevik) Komünist Partisi'ne katılmaya zorlamaktır. 1919 ilkbaharında, Stalin amacına erişti. Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu yerine kurulan Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu Rus Müslümanlarının bağlı olduğu aygıtta Müslümanlığa her türlü başvuruyu engelliyordu. Bu konuda bk. A. Benningsen ve Ch. Quelquejay, a.g.e., s. 126

²⁵ *Yeni Dünya*, Merkezî İslâm Komiserliği'nin Tatar yöneticilerinin yazılarına önemli bir yer ayırıyordu. Burada özellikle Molla-Nur Vahitov ve Tataristan'ın en üretken aydınlarından olan Galimcan İbrahimov'un imzalarına raslanıyordu. Derginin Türk kadrosu arasında Subaev (a.g.m., s. 64) H. Hüsnü, L. İsmet, M. Nazmi ve S. Vali'nin adlarını verir.

²⁶ *Yeni Dünya*, I, 1918, Akdes Nimet Kurat, «Türkiye ve Rusya, 18. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919», Ankara 1970, s. 433.

²⁷ a.g.e., s. 678'de Çiçerin'in yardımcısı Karahan tarafından 23 Mayıs 1918'de Galip Kemal Bey'e gönderilen mektup, geniş olarak verilmiştir.

²⁸ Dış propaganda şubesi tarafından çevrilerek yayınlanan öteki metinler arasında «Türkiye ve İran'ın Paylaşılması Üzerine Gizli Belgeler» (10000 nüsha), «Devrimimizde Proletaryanın Görevleri» (30.000 nüsha) ve Rus Bolşevik Partisi programından bir derleme (40.000 nüsha) dan da bahsetmeliyiz. B. M.A. Persic a.g.m. s. 67

²⁹ Aynı yerde.

³⁰ Aynı yerde, s. 60. Bu Ajitatörlere, yeni katılanların dini duygularını incitmeleri, onlara dolaysız ve basit bir dille seslenmeleri talimatı verilmiştir.

³¹ «Türk Sosyalist-Komünistler» adlarını 1918 Ocağında Kazan'da bir Müslüman Sosyalist-Komünist Komitesi kuran Müslüman Tatarlardan almışlardır. Bu adlandırma Bolşeviklerle işbirliği yapmaya hazır olmaları koşuluyla kendilerini sosyalist kabul eden herkesi örgüte alma imkânı veriyordu.

³² Bk. E.F. Ludsevejt, a.g.e. ve M.A. Persic, a.g.m., Konferans delegelerinin adları verilir. Asım Necati (Ivanova'dan), Şevket Mustafa (Rybinsk), Cevdet (Kazan), Nusret Nihad (Kostroma), Hüseyin Hüsnü (Nereht), İbrahim Ahmet (Jur'evsk), Halid Cevat (Ufa), Mehmed Cemil (Orel), Edhem Necati (Moskova), Şevki Ahmet (Riyazan), Ahmed Musa (Kazan), Mustafa Suphi (Ural'sk'ı temsilen), Abbas Halil (Kafkasya), Osman Hattat (Kazan), Hasan Hüsnü (Astrakhan), Arslan Tefvik (Moskova), Osifullah Kerim (Moskova). Bu kişilerden çoğunun sonradan TKP'de çalışmalarını sürdürdükleri sanılıyor. Örneğin Asım Necati 1920 Eylülünde Parti'nin merkez komitesine seçildi. Bk. Dr. Samih Çoruhlu (A.N. Kurat'ın takma adı) «İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti», *Yeni İstanbul*, 11 Temmuz 1966. *Yeni Dünya*'nın redaktörlerinden olan Hüseyin Hüsnü belki de 1920 Temmuzundaki Komintern'in II. Kongresinde M. Suphi'nin örgütünü temsil etti. M. A. Persic, a.g.m. s. 66; Konferans protokolünde adı Edhem Nedjati olarak yazılan militanın Ethem Nejat, 1919'dan sonra parti'nin en parlak ögelerinden biri, olduğunu öne sürerse de bu açıkça hatalıdır. Parantez içindeki adlar, Rusya'daki Türk savaş esirlerinin kaldıkları kampların yerleridir.

³³ M.A. Persic, 1918 Temmuzundaki tartışmaların en iyi bir özetini verirse de Konferans sırasında ortaya çıkan çeşitli uzlaşmazlıkları belirtmemeye dikkat eder. Daha ayrıntılı bilgi için bk. E.F. Ludsevejt, (a.g.m.)

³⁴ Bk. N. Subaev ve F. Hamidullin a.g.m., s. 73

³⁵ Subaev ve Hamidullin a.g.m., s. 74'e göre İhsan Sadıli Kazan'daki Türk Komünist Örgütünün üyelerinden-di. Ajitasyon ve propagandada uzman olduğundan 1918

Aralığında Saratov'da entorne edilmiş olan Türk savaş esirlerini Bolşevikleştirmekle görevlendirildi.

³⁶ Bk. Paul Broue, *Premier Congrès de l'Internationale communiste (Komünist Enternasyonal'in 1. Kongresi)* Paris 1974, s. 268.

³⁷ Ali Yazıcı, Moskova, Kazan, Samara, Saratov, Riyazan ve Astrakhan «şubeleri»nden söz eder; ancak başka şehirlerde de Türk komünist gruplarının oluştuğuna da değinir.

³⁸ N. Subaev ve F. Hamidullin a.g.m., s. 74. Bu yazarlara göre Kazan şubesinin başkanı Moskova Konferansı'ndaki delegelerden biri olan Osman Hattat'dı. Sekreterliği Rıza Bekiroğlu yapıyordu. Mustafa Suphi ise Türk askerî birliğinin «Komiseri»liğine atanmıştı.

³⁹ Subaev ve Hamidullin, aynı yerde, s. 75. Bu ajitatörler önce Ukrayna'ya, daha sonra da Mustafa Suphi'nin karargâhını naklettiği Kırım'a gönderildiler.

⁴⁰ Bk. a.g.m., s. 75-77. Bilimsel koleji 1919 yılı başında Stalin tarafından Vahitov'un kurduğu birçok örgütle birlikte dağıtıldı. Yöneticilerinden Komünist partisi üyesi olmayanlar Sibiry'a kaçmak zorunda kaldılar

⁴¹ a.g.m.'den anlaşıldığına göre, B. A. Sultan Galiev «Mustafa Suphi i ego rabota».

⁴² Subaev ve Hamidullin, a.g.m., s. 75.

⁴³ Bk. Benningsen ve Quelquejay, a.g.e., s. 126

⁴⁴ Subaev, a.g.m., s. 68-69'da verdiği kongre özetlerinden böyle bir sonuç çıkıyor. Mustafa Suphi özellikle örgütüne Türk Sosyalist-Komünistleri Partisi adını verdiği için eleştirildi. Bu zamana kadar Türk devrimcilerinin sürdürdüğü sosyalizmin her nüshasına açık olma politikasından vazgeçerek RKP'nin platformuna bağlılığını bildirmek zorunda kaldı. Mustafa Suphi ve Kongre'deki öteki Türk delegelere yapılan saldırıların kökeninde de bunların Sultan Galiev ile Molla-Nur Vahitov'un özerklik istemlerini desteklemiş olmalarının bulunduğu düşünülebilir.

⁴⁵ Bk. P. Broué, a.g.e., s. 266-268.

⁴⁶ «Ne Zabuaito vostok». Bu ünlü makale 24 Kasım 1918'de *Jizn' natsional' nostei*'de çıkmış ve Stalin'in *Toplu Eserler*'inin 4. cildinde yeniden yayınlanmıştır.

⁴⁷ 26 Kasım 1917'de Kırım'lı Tatarlar Bahçesaray'da bir Kurultay toplayarak fiilen özerk bir Tatar hükümeti oluşturmuşlardı. Ama 1918 Ocak ayının sonlarına doğru Sivastopol Bolşevik Komitesi bu Kurultay kuvvetlerinin üzerine Karadeniz denizcilerini gönderdi. Başkanları Cemebev öldürülerek öteki yöneticiler dağıtıldı. 1918 Mart'ında Bolşevik'ler Kırım'da içinde yalnız Müslüman işleriyle görevli tek bir Tatar bulunan bir hükümet kurdular. Bu ilk Sovyet hükümeti 1918 Nisan'ında Alman ordusunun Kırım'ı işgal etmesiyle devrildi. Bu dönem Kırım tarihi üstüne daha geniş bilgi için bk. E. Kırimal, *Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918*, Emsdetten, 1952.

⁴⁸ 1920 Eylül'ünde Bakü'de toplanan TKP 1. Kongresine Mustafa Suphi tarafından sunulan rapordan bu sonuç çıkarılıyor. Bk. «Türkiye Komünist Teşkilâtı Merkez Heyetinin Faaliyeti Hakkında, 28-29 Kanun-i Sâni 1921, s. 56. Bununla birlikte bu metindeki kronolojik belirtiler genellikle pek güvenilir gibi görünmüyor. Örneğin Mustafa Suphi'nin Kırım'da bulunuşunu 22 Ocak - 23 Nisan 1919 olarak gösteriyor ki, gerçekte

Bolşevikler Simferopol'e ancak 10 Nisan'da erişmişlerdi ve *Yeni Dünya*'nın buradaki ilk sayısı da aynı ayın 20'sinde çıkmıştı. Öyle görünüyor ki Mustafa Suphi (ya da Rapor'un redaksiyonunu yapan kişi?) 1919'daki Rus işgalini, gerçekten de 1918'in 20 Ocağında başlayıp Nisan sonlarında sona eren 1918'dekiyle karıştırmıştır.

⁴⁹ Yukarıda belirtilen kaynağın 56. sayfası. Mustafa Suphi'nin verdiği bilgiler N. Subaev ve F. Hamidullin'in, a.g.e., s. 75'de belirttikleri arşiv belgelerince de doğrulanmaktadır.

⁵⁰ «Manifesto» *Yeni Dünya*'nın 14-18 (20 Nisan - 14 Mayıs 1919), «Platform» ise 25 Mayıs 1919'daki 26 numaralı sayılarında yayınladılar. Bk. Subaev, a.g.m., s. 69.

⁵¹ Bk. Mustafa Suphi «İkinci Devir», *Yeni Dünya*'nın Kırım'da yayınlanan ilk sayısının başyazısı 28-29 Kanun-i Sâni 1921'de yeniden yayınlandı, s. 43.

⁵² Bk. Mustafa Suphi «Türkiye Komünist Teşkilâtı...», s. 56.

⁵³ Obkom: Komünist Partisinin bölgesel ('Oblast') Komitesi.

⁵⁴ Subaev, a.g.e., s. 69.

⁵⁵ Mustafa Suphi, «Türkiye Komünist Teşkilâtı...», s. 56.

⁵⁶ Odesa'nın Bolşevikler eline geçmesi Karadeniz'deki Fransız denizcilerin ünlü isyanı sayesinde kolaylaşmıştı. Bk. André Marty, *La Révolte de Mer Noire*, Paris, 1970 tıpkıbasım.

⁵⁷ Mustafa Suphi «Türkiye Komünist Teşkilâtı» s. 57. Odesa'dan İstanbul'a giderken İngilizlerce tutuklanan Hüseyin Seyd belki de bu sözcülerden biriydi. Bk. Foreign Office arşivi FO 371/5171, 16 Eylül 1920 tarihli *SIS raporu*, s. 122.

⁵⁸ Bk. Bu çağrının metni için X.J. Eudin ve R.C. North, *Soviet Russia and the East 1920-1927; A Documentary Survey*, Stanford 1957, s. 184-186.

⁵⁹ Bk. Yukarıda belirtilen belgeler, s. 160-161.

⁶⁰ Şubat Devriminden itibaren Taşkent'de bir işçi, köylü ve asker sovyeti kurulmuştu. Ekim Devriminden sonra Menşevik ve sağ S-R'ler, sol S-R'ler lehine elenerek Bolşevik'lerin eline geçti. Sovyetlerin III. Bölgesel Kongresi'nden sonra, 15 üyesinin tümü de Rus olan bir Türkistan Halk Komiserleri Konseyi (*Türk-sovnarkom*) işbaşına getirildi. Rus devrimcilerinin bu (sömürgeci) tavırlarının yarattığı hoşnutsuzluğa rağmen, Taşkent Sovyet rejimi Moskova ile yeniden ilişki kurabilene kadar tutunabildi. Bk. Hélène Carrere d'Encausse, *Réforme et Révolution chez les Musulmans de l'Empire Russe*, Paris 1966, s. 190 ve S.A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge, Mass 1967, içinde Türkistan'a ayrılmış olan bölüm.

⁶¹ Arapça'da «yeni» anlamına gelen ve modernistleri, reform yanlılarını dile getiren kelime. Yerli «burjuvazi»den kaynaklanan reformist hareket Türkistan'da kendisini Ondokuzuncu yüzyılın sonunda gösterdi. 1905'den sonra Cedidler ulusal talepleri içeren bir programa doğru yöneldiler ve içlerinden bazıları Pantürkizme kaydı.

⁶² Mustafa Suphi «Türkiye Komünist Teşkilâtı», s. 58. Bu devrimlerin çok belirsiz olduğu dikkati çekiyor. Cedidler olduğu kadar Türkistanskaya Komissiya üyelerinden birinin deyimleriyle Türkistan'da «yerli halk kitle-

lerinin geniş kesiminin Kızıldoru askerleri ve görevliler tarafından feodal biçimde sömürsüne dayanan bir rejim kurmuş olan Rus komünistlerini de kastedebilir.

⁶³ Z.V. Togan «Hatıralar», İstanbul, 1969, s. 333.

⁶⁴ Mustafa Suphi, «Türkiye Komünist Teşkilatı», Mustafa Suphi karmaşık bir anlatım kullanıyor: «Merkez komitenin faaliyetlerine katıldık...» Bununla Merkez Komiteye üye olduğunu mu söylemek istiyor? Yoksa yalnızca Türkistanlı yoldaşlara öğüt vermekle yetindiğini mi?

⁶⁵ Bk. Eudin ve North, a.g.e., s. 160-161.

⁶⁶ Jizn natsional nostel 4 (61) 1920, aktaran E.H. Carr, **The Bolshevik Revolution, 1917-1923**, Penguin Books, 1969, I, s. 340. Şubat ayının (1920) ilk yarısında M. Suphi'nin bu trenle Taşkent'e gelmiş olması mümkündür.

⁶⁷ Halil Paşa (1881-1957) Enver Paşa'nın amcasıydı. Irak'ta Kut-ül Amare'de general Townshend'i 13000 kişilik ordusuyla esir ederek meşhur olmuştu. Mondros ateşkesi'ertesinde İngilizlerce İstanbul'da enterne edilmişken kaçmayı başararak (Ağustos 1919) M. Kemal'e kendisine yardımcı olmayı önermiştir. M. Kemal onu ulusal hareket adına Bolşeviklerle ilişki kurmakla görevlendirmişti. Eski Zor mutasarrıfı olan Salih Zeki özellikle 1916 yılında kendi bölgesindeki Ermenileri topluca katletmekle tanınmıştır. Dr. Fuat Sabit ise Türk Ocakları'nın eski militanlarındandı. Erzurum Kongresi sonrasında M. Kemal tarafından Azerbaycan'a gönderilerek burada Bolşeviklere yakınlaşmakta gecikmedi. Foreign Office'in bir raporuna göre (7 Eylül 1920, FO 371/5178) Kazan'da Haziran ya da Temmuz 1920'de «resmî bir görev» de getirilmiştir.

⁶⁸ Bu Türkiye Halk Murahhaslığının asıl amacının Azeri yönetimine İttihat ve Terakki üyelerini sızdırmak olduğu anlaşılıyor. (FO 371/5171) Başka bir rapora göre de (FO 371/5178) Nuri Paşa'nın çevresinde toplanan İttihatçıların programında gizli olarak Bakû'da bir Türk Komünist Partisi kurulması da vardı.

⁶⁹ Kâzım Karabekir'in **İstiklâl Harbimiz** (İstanbul, 2. baskı, 1969) isimli anılarında bu örgüte ilişkin birçok belge vardır. Bk. Trabzon'daki 3. Tümen'in komutanı Şükrü'nün raporu, 10 Nisan 1920, s. 573-576.

⁷⁰ Bk. Paul Dumont «La fascination du bolchevisme: Enver Pacha et le parti des Soviets populaires, 1919-1922», CMRS, XVI (2), 1975, s. 141-166.

⁷¹ Eski sadrazam Talat Paşa'dan ayırmak için böyle adlandırılan, Talat (Küçük) İttihat ve Terakki merkez komite üyeliğinde bulunmuştur. 1918'de bazı İttihatçılarla birlikte İngilizler tarafından tutuklanmış, 1919 Ağustosunda kaçmayı başarmıştı. Komünizme karşı hiçbir sempatisi olmamakla birlikte, Anadolu'da sultan'a olduğu kadar Kemalist yönetime karşı da yönelmiş «kanlı bir devrim» yapmayı tasarlıyordu. Bk. H. Bayur, a.g.m., s. 634.

⁷² 1920 yılının başında Yüzbaşı Yakub Türkiye halk murahhaslığının yöneticiliğini yapmıştı. Daha sonra İttihatçılarca kurulan «komünist» örgütün merkez komite üyesi olmuş ve T.K.P.'nin 1920 Eylül'ündeki kongresi (Bkz. daha önceki notlar) sırasında Mustafa Sup-

hi'nin belirlediği çizgiye başlıca karşı çıkanlardan biri olmuştur.

⁷³ Bkz. Mustafa Suphi, «Türkiye Komünist Teşkilatı», s. 59-61.

⁷⁴ FO 371/5171, Eylül 1920 f. III.

⁷⁵ Mustafa Suphi, «Türkiye Komünist Teşkilatı», s. 63.

⁷⁶ Bkz. partilerin Komünist Enternasyonal'e kabulü için 19. koşul, Komünist Enternasyonal'in ilk 4 kongresi Manifesto, Tez ve Kararları, 1919-1923, Paris 1934 (Tıpkı basım, 1971, Paris, Maspero).

⁷⁷ 22 Temmuz 1920 tarihli **Yeni Dünya**'daki bir haberdan, FO 371/5171'de yeniden basılmış, Eylül 1920, f. 104.

⁷⁸ Doğu Halkları Kongresi üzerine birçok yorum yapılmıştır. Bu Kongre'nin amacı Moskova'da Temmuz ayında toplanan Komintern'in II. Kongresi'ndeki tezleri geniş bir kitleye (600'den fazlası komünist partisine mensup olmayan 1891 delege) «popülerize etmektir».

⁷⁹ Bk. A.M. Şamsutdinov, a.g.m., s. 232. Mevcut 74 delegeden yalnızca 32'sinin karar niteliğinde oy hakları vardı.

⁸⁰ Bk. Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, İstanbul 1965, s. 207-208.

⁸¹ Daha sonra «Kemalist» dilbiliminin kurucularından biri olacak olan Ahmet Cevat Emre'nin kişiliği üstüne bk. **Tarih Dünyası**, 1964-65; anılarında kendisini «spekülatör» olarak niteler (hali ticareti ile uğraşır) bk. N.A. Tepedelenlioğlu «Ahmet Cevat Emre'nin Moskova Hatıraları Dolayısıyla» **Tarih Dünyası**, 4-7, 1965.

⁸² Merkez Komite şu şekilde oluşmuştu: Mustafa Suphi, Mehmed Emin, Nazmi, Hilmiöğlü Hakkı, Binbaşı İsmail Hakkı (Batum'daki Türk Komünist örgütünün yöneticisi), Komintern'in II. Kongresinde partiyi temsil etmişti) Ethem Nejat, Süleyman Nuri (Partiyi III. Kongre'de temsil etti). Delegeler bazı «aday» ve «yedek» üyeler de belirlemişlerdi: Hüseyin Said (M. Suphi'nin 1919 ilkbaharında Türkiye'ye gönderdiği iki görevliden biri, bk. not: 57; Asım Necati (eski bir militan; 1918 Temmuz'undaki Moskova Konferansı'na katılanlardan), Selim Mehmedoğlu, Süleyman Sami (Partinin başlıca ajitatörlerinden, 1920 Haziran'ında Ankara ve Eskişehir'deki komünist örgütlerle ilişki kurmakla görevlendirilmiştir.), Lütfü Necdet ve İsmail Çitoğlu. Bk. **Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi**, Bakû 1920, s. 107.

⁸³ **Yeni Dünya**'nın 22 Temmuz 1920 tarihli sayısında ilân edilmişti. Yaklaşık aynı planı Kongre'nin tutanak özetlerinde görüyoruz; yukarıda a.g.e.. Bu protokoller tartışmaların gelişmesini yakından izlememize imkân veren bir kaynak oluştururlar. Burada bunun bir özeti vermek yararlı olur:

a) İlk oturum: açış konuşmaları (M. Suphi, Neriman Nerimanof, Mehmed Emin, İsmail Hakkı). Bugünkü durum üzerine Abid Alimov'un raporu s. 12-14), Erzurum Delegesi Cevat Dursunoğlu'nun Anadolu'daki durum üzerine raporu; b) İkinci oturum: Türk Komünist Örgütü merkez komite faaliyetleri üzerine M. Suphi'nin raporu (s. 17-35); c) Üçüncü oturum: Hilmiöğlü Hakkı'nın sömürgeler sorunu ile ilgili konuşması (s. 38-46), Nazmi'nin ulusal sorun raporu (s. 50-60), Ziyetullah (Nuşirvanov?)un işçi dernekleri üzerine açıklaması (s.

60-61); d) 4, 5 ve 6. oturumlar programın tartışılması-na ayrıldı: Mustafa Suphi'nin giriş konuşması, Mustafa Suphi tarafından hazırlanan program önsözü, tartışma (katılanlar: Mehmet Cevat, Abid Alim, Yakub, Hilmiöğlü Hakkı); e) Altıncı oturum: İstanbul'daki işçi hareketi ve komünist örgütler üzerine Lütfü Necdet, Hilmiöğlü Hakkı ve Ethem Nejat'ın raporları. Karadeniz kıyısındaki örgütler üzerine Abdurrahman'ın raporu; gençlikle ilgili kararlar, Türkiye'deki komünist örgütlerin toplanması hakkında Ethem Nejat ve Hilmiöğlü Hakkı'nın önerileri. Yoldaş Naciye Hanım'ın Türkiye'deki kadın hareketi ile ilgili açıklaması. f) Yedinci oturum: Merkez Komite seçimleri; İsmail Hakkı'nın kırsal alandaki propaganda ve ajitasyon konusundaki önerileri; kapanış konuşması (M. Suphi, Pavloviç).

⁸⁴ a.g.e., s. 107.

⁸⁵ Aynı eser; dini mahkemeler üzerine tartışma; s. 85-86.

⁸⁶ Aynı eser; s. 38-46, Hilmiöğlü Hakkı'nın konuşması. Mustafa Suphi tarafından önerilen çözüm yolunun metni **28-29 Kanun-ı Sâni** 1921, s. 37-38 içinde yer alır.

⁸⁷ Bu program M. Tunçay'ın eserinin 3. baskısında bulunmaktadır.

⁸⁸ A.M. Şamsutdinov, a.g.m., s. 235.

⁸⁹ Sözkonusu olan dönemde Mustafa Kemal halife-Sultana bağlılığını bildirmeye devam ediyordu. Ama Büyük Millet Meclisi'nin sol kanadı 1920 yılında hâlfelliği ve saltanatı reddeden bir anayasa taslağı hazırlamıştı.

⁹⁰ 22 Temmuz 1920 tarihli **Yeni Dünya**'da Bakû Kongresi'ne her 25 militan için bir delege katılacağı bildirilmişti. Bu sayıyı doğru kabul ederek —karar niteliğinde oy hakkına sahip 32 delegeye göre— hareketin 800 kadar militana sahip olması gerekir. Ama partinin gerçek üye sayısının bu iyimser tahminin çok altında olması akla yakındır.

⁹¹ Bu belge Fethi Tevetoğlu tarafından «Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler», Ankara, 1967, s. 221-223'de yayınlanmıştır.

⁹² Kâzım Karabekir, a.g.e., s. 780-781.

⁹³ M. Kemal'in bildirgesi **Le Temps**'in 24 Temmuz 1920 sayısında yayınlanmıştır.

⁹⁴ Cicerin, Kafkasya ötesinde bir «etnik sınır» oluşturulmasını öneriyordu. Buysa, açıkça, Türklerin Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü Ermenilere bırakmaları demektir. Bu konudaki Türk-Sovyet görüşmeleriyle ilgili olarak bk. P. Dumont «l'axe Moscou-Ankara. les relations Turco-Soviétiques de 1919 à 1922», CMRS, XVIII (3), 1977.

⁹⁵ Bu mektup Fethi Tevetoğlu tarafından yayınlanmıştır; bk. a.g.e., s. 223-225.

⁹⁶ Bu mektubun metni için bk. «Atatürk ve Komünizm», R.N. İleri, İstanbul, 1970, s. 202-206. Bu dönemde M. Suphi'nin Büyük Millet Meclisi başkanına birçok mesaj gönderdiği sanılıyorsa da hiçbir belge ele geçirilememiştir. Bununla birlikte Secret Intelligence Service'in 28 Ekim 1920 tarihli bir raporunda (FO. 371/5178, f. 234) Suphi tarafından M. Kemal'e gönderilen bir mektuptan söz edilmektedir. Bu telgrafta Türk komünistlerinin önderi «Anadolu'ya Kafkasya'daki bolşevik kuvvetler arasında doğrudan ilişki kurulmasını» öneriyor ve bunun dışında bir Rus generalinin (belki de general Cebşev) Anadolu'ya 80 milyon rublelik bir

«kredi» olan bir «bağlantı heyeti» göndermekle görevlendirildiğini de bildiriyordu.

⁹⁷ K. Karabekir, a.g.e., s. 852.

⁹⁸ Çerkez Ethem İsyanı üstüne daha fazla bilgi için, P. Dumont «La revolution impossible, la pénétration du bolchévisme en Anatolie, 1920-1921», CMRS'de yayımlanacak.

⁹⁹ 2 Ocak 1921 tarihli bir telgrafında Kâzım Karabekir, Erzurum valisi Hamit Bey'e Büyük Millet Meclisi Başkanı ile Dışişleri Bakanının kendisinden M. Suphi ile yoldaşlarının Ankara'ya gelmelerine engel olmasını istediklerini bildiriyor. Bu telgraf Hikmet Bayur tarafından a.g.e., s. 642'de yayınlanmıştır.

¹⁰⁰ K. Karabekir'in Hamit Bey'e 3-4 Ocak 1921 tarihli bir telgrafından. Aynı eser, s. 643-644.

¹⁰¹ Aynı eser, s. 642-643.

¹⁰² Aynı eser, s. 644.

¹⁰³ K. Karabekir, a.g.e., s. 852-853.

¹⁰⁴ H. Bayur, a.g.e., s. 645, K. Karabekir'in 11 Ocak 1921 tarihli telgrafi.

¹⁰⁵ Bu «ihanet»ler üstüne pek bir şey bilinmiyor. Dr. Semih Çoruhlu (A.N. Kurat'ın takma adı) heyet üyelerinden ikisi olan Mehmed Emin ve Süleyman Samih'in Erzurum'a gelindiğinde «hastalandıklarını» belirtir. (Bk. «İstiklâl Savaşı'nda Komünizm Faaliyeti», **Yeni İstanbul**, 14 Temmuz 1966). Anlaşıldığı kadarıyla yine yöncülardan ikisi, Yüzbaşı Yakub ve Nedim Ağâh, Erzurum'la kıyı arasında bulunan Bayburt'a gelindiğinde kaçımlardır. (Mahmut Goloğlu, «Cumhuriyet Doğru, 1921-1922», Ankara 1971, s. 43).

¹⁰⁶ Mustafa Suphi ve yoldaşlarının ölümü defalarca anlatılmıştır. Bk. **Revolutionsna Turtsla** (Devrimci Türkiye), Moskova, 921'de, s. 119-121 yayınlanan Ahmet Cevat'ın M. Pavloviç'e mektubu. Bk. **28-29 Kanun-ı Sâni 1921** içinde bulunan çeşitli metinler. Bk. Nazım Hikmet **Les romantiques**, Paris 1964 içinde bunu romantistlikmiş bir biçimde anlattı. Bu çeşitli kaynaklar M. Suphi, Ethem Nejat ve Hilmiöğlü Hakkı'nın dışında Trabzon açıklarında katledilenler arasında binbaşı İsmail Hakkı, Kâzım Ali ve Şefik'in adlarını da verirler. Öldürülen öteki kişilerin adları ise bilinmiyor.

¹⁰⁷ K. Karabekir, a.g.e., s. 1075; F. Kandemir, **Atatürk'ün Kourduduğu Türkiye Komünist Partisi**, İstanbul 1966, s. 184-188; F. Tevetoğlu, a.g.e., s. 255.

¹⁰⁸ K. Karabekir, a.g.e.; Sami Sabit Karaman **İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa. Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922**, İzmit, 1949, s. 19.

¹⁰⁹ Bk. P. Dumont **La revolution impossible**, CMRS'de yayımlanacak.

¹¹⁰ Örneğin Jizn'natsional'nostel'in 16 Temmuz 1921 tarihli sayısında çıkan Sultan Galiev'in Mustafa Suphi ile ilgili yazısında, M. Suphi'nin ölümünün trajik koşullarından hemen hemen hiç söz edilmemiş olması çok şaşırtıcıdır. Ancak 26 Ekim 1922 tarihli **Pravda**'da Ankara Hükümeti'nin anti-komünist tutumları mahkûm edilir.

¹¹¹ Ali Fuat Paşa'nın inkârları konusunda bk. N.Z. Laqueur, **Communism and Nationalism in the Middle East**, New York 1956, s. 211. Aynı zamanda bk. G.S. Harris, **The Origins of Communism in Turkey** Stanford 1967, s. 94.